

ХРОНОЛОГИЈА ГРАДОВА

**Анина, Бокша, Бузјаш, Велики Семиклуш, Гатаја, Дета,
Жомбољ, Нова Молдава, Оравица, Оцелу Рошу, Рекаш,
Фаџет, Херкулска Бања, Чаково – Румунија**

и

**Алибунар, Бела Црква, Житиште, Ковачица, Ковин, Нова
Црња, Нови Бечеј, Нови Кнежевац, Сечањ, Чока – Србија**

ПРОЈЕКТ „ПРОМИРЕГ“
Израда и промовисање
новога васпитног приручника
за обласну кохезију

Координатор пројекта:

Ванр. унив. проф др Барна Бодо

Пројект је финансијски подржала

**Европска Унија
кроз Програм за сарадњу PHARE
Румунија - Србија
RO 2006 / 018-446.01.01.02.07**

Коректор: Илдико Лазар
Графичко решење: Кенцеји Елемер
Објављено у Издавачкој кући Маринеаса
Издавачки саветник: Габријел Маринеаса
Timișoara Str. Mureș Nr. 34.

ISBN 978-973-631-570-1

Хронологија градова

**Анина, Бокша, Бузјаш, Велики Семиклуш,
Гатаја, Дета, Жомбољ, Нова Молдава, Оравица,
Оцелу Рошу, Рекаш, Фаџет, Херкулска Бања,
Чаково – Румунија**

и

**Алибунар, Бела Црква, Житиште, Ковачица, Ковин,
Нова Црња, Нови Бечеј, Нови Кнежевац,
Сечањ, Чока – Србија**

**Координатор пројекта:
БАРНА БОДО**

Темишвар, 2009

Садржај

Предговор

Велики градови – (мало) мањи градови / 7

Прикази места

- Алибунар (Золтан Чемере) **11**
Анина (Димитрије Негреј) **15**
Бела Црква (Андраш Барат) **18**
Бокша (Барна Бодо) **23**
Бузјаш (Барна Бодо) **29**
Велики Семиклуш (Барна Бодо) **33**
Гатаја (Барна Бодо) **39**
Дета (Мирчеа Влад Балу) **42**
Житиште (Золтан Чемере) **46**
Жомбољ (Барна Бодо) **49**
Ковачица (Золтан Чемере) **54**
Ковин (Золтан Чемере) **57**
Нова Молдава (Адријана Поповић) **61**
Нова Црња (Золтан Чемере) **66**
Нови Бечеј (Андраш Барат) **69**
Нови Кнежевац (Андраш Барат) **73**
Оравица (Север Балашоју – Барна Бодо) **77**
Оцелу Рошу (Дан Бобрск) **84**
Рекаш (Барна Бодо) **89**
Сечањ (Золтан Чемере) **93**
Фаџет (Барна Бодо) **96**
Херкулска Бања (Дорин Балтеану) **99**
Чаково (Стеван Бугарски) **103**
Чока (Андраш Барат) **108**

Хронологија

Поглавље прво: Од почетака до 1552. / **111**

Поглавље друго: Раздобље 1553-1716. / **126**

Поглавље треће: Раздобље 1717-1778. / **134**

Поглавље четврто: Раздобље 1779-1867. / **146**

Поглавље пето: Раздобље 1868-1918. / **165**

Прилози

Фотографије / **183**

Мапе / **199**

Велики градови – (мало) мањи градови

Промовисали смо године 2007. нешто сасвим ново.

Била је то књига без премца: први пут се састављала локална прекогранична историја. Мада односи Румуније и Србије/Југославије, на државном плану, не садрже сукобе или напетости, током комунистичког времена они нису могли превазићи ступањ извесног односа суседства које не ствара проблеме.

По мишљењу многих, и по нашем мишљењу, прави однос са суседом ваља да се темељи на сарадњи на локалном плану. Прави сусед ти је партнер; изазови нашег времена не стају код границе, као што ни радост није права, ако је не можеш поделити с човеком уз себе. Намеће се потреба за мрежом веза на нивоу грађана.

Сусед с оне стране границе исто ти је сусед, иако је између тебе и њега зацртана такозвана граница, линија која све више постаје прозачна. Такво суседство све се више прижељкује. Нема довољно обавештености о заједницама с друге стране границе. Чак се и у „материнским“ нацијама непотпуно и махом непоуздано зна о, рецимо, Румунима у Србији, односно о Србима у Румунији. А у погледу сагледавања прекограничних суседских односа све више и више постају значајна знања из области културе, историје, традиције оних преко.

Делатности у оквиру пројекта, овенчаног овим томом, биле су управо на то усмерене.

Фондација Дијаспора преузела је задатак да допринесе међусобном упознавању разних друштвених, етничких, вероисповедних заједница у историјском Банату, тој области изванредног потенцијала под свим видовима. Не познајемо се међусобно, не познајемо велике значајне личности, остварења у привреди, култури, спорту или било којој другој области, не познајемо људе и догађаје које наш први сусед сматра изванредно вредним.

Намена пројекта ПРОМИРЕГ, допунски поднасловљеног *Израда и промовисање новог васпитног приручника за обласну кохезију*, који је финансијски подржала Европска Унија кроз Програм сарадње PHARE Румунија-Србија, управо јесте да пружи шансу да међусобно

уознамо личности и догађаје из мањих градова историјског Баната. Имамо у виду (по обиму) мање градове. Поменути том, остварен 2007. године, био је заједничка хронологија великих градова историјског Баната, али и ова 24 места, која су сада била предмет истраживања, јесу врло значајна средишта привреде и културе у Банату.

Прилика је да признамо да нисмо могли замислити како ће тешко бити обезбедити унутарњу равнотежу рада; суочавамо се с питањем инересовања месних елита за локалну историју, а то се много разликује од места до места. Пример у том смислу може бити Бузјаш: у дивном амбијенту, у парку којим шетају туристи из целе земље, и не само из наше земље, нема никакве назнаке о локалним личностима, које су допринеле уобличавању Бузјашке бање, лечилишта и одмаралишта националног значаја. Ако их месна елита не буде промовисала, нико неће постављати бисте и спомен-плоче које би скретале пажњу на личности које чине част целом граду.

Мислимо, ипак, да је резултат истраживања приказаних у овом раду вредан пажње. Погдегде смо се домогли и новина проистеклих из истраживања локалне историје (о Чакову, на пример). Било како било, и грађа овог тома је обилата, и била је предмет разматрања у круговима за истраживање локалне историје по местима која су обрађена. То истичемо пошто се пројекат одвијао двострано: на истраживању и изради хронологије, те на иницирању и упућивању кружока локалне историје по школама које су суделовале. Такве смо кружоке имали, на румунској страни, у Бокши (Осмогодишња школа бр. 1), Бузјашу (Теоретска гимназија), Дети (Школски центар „Свети Никола“), Жомбољу (Осмогодишња школа бр. 1), Новој Молдави (Осмогодишња школа бр. 1), Великом Семиклушу (Осмогодишња школа бр. 1), односно у Војводини, у Новом Кнежевцу (Општа школа „Јован Јовановић“) и у Новом Милошеву (Општа школа „Др Ђорђе Јовановић“). Приликом сусрета дошло је до изражаја интересовање учесника, а превагнуло је јединствено мишљење да и после закључења пројекта засновани кружоци треба да наставе делатност.

Тим који је водио пројект чинили су: *др Барна Бодо*, руководилац пројекта; *Жолт Каша*, финансијски руководилац; *Каталин Ковач*, помоћник руководиоца; *Илдико Ердеји*, координатор тима у Румунији; *Золтан Чемере*, координатор тима у Србији; *Кинга Тот*, асистент. Чланови тима стручњака: *др Барна Бодо*, координатор (Темишвар), *др Јоан Хаџеган* (Темишвар), *Сорин Петреску* (Карансебеш), *Стеван Бугарски* (Темишвар), *Золтан Чемере* (Кикинда) и *Андраш Барат*

(Кикинда). Преводе, неопходне и посебно значајне за одвијање делатности, обезбедио је Стеван Бугарски.

Професори координатори: *Кармен Самошла* (Бокша), *Лариса Васи* (Бузјаш), *Влад Балуг* (Дета), *Бјанка Балог* (Жомбољ), *Адријана Поповић* и *Кристијан Бузату* (Нова Молдава), *Милица Шећеров* (Нови Кнежевац), *Вера Пешић* (Ново Милошево), *Маргарета Велчов* (Велики Семиклуш).

Међу непосредна остварења овога пројекта убраја се и хронолошки приручник, одштампан у по 1.000 примерака на румунском, односно српском језику. Та хронологија је помагало; коришћењем у школама она ће допринети порасту знања ученика у домену заједничке локалне историје.

Имајући хронологије – истога текста на румунском и српском језику – остаје нам дужност да организујемо сусрете и семинаре за дисеминацију у што више места историјског Баната, и у Румунији, и у Србији. Посредством тих семинара приказаће се деловање и остварења кружока за локалну историју и промовисати хронолошки приручник. Одједи и одзиви из школа које су суделовале у пројекту показују стварно интересовање за сличне хронологије и за рад у таквим кружоцима.

Са израдом хронологија могло би се рећи да су делатности у оквиру пројекта окончане. Није окончан задатак који је Фондација Дијаспора усвојила: да пружа потпору прекограничној сарадњи. У том смислу припремамо наставак и овог пројекта, кроз истраживања у области локалне историје и кроз издавање нових књига...

Темишвар, 30. јула 2009.

Ванр. унив. проф. др Барна Бодо
председник
Фондације Дијаспора

АЛИБУНАР

Золтан Чемере

*1695 Ali binar, 1853 Alibunar, 1878 Alibunár, 1922 Alibunar,
1943 Alisbrun*

Општина Алибунар налази се на југу србијанског Баната, на пола пута између Вршца и Београда, на међународном путу који престоницу Србије повезује с градом Темишваром и осталим деловима суседне Румуније. Ова општина заправо захвата средишње делове Делиблатске пешчаре, највећег поља песка у овом делу Европе, које је активним пошумљавањем у протекла два столећа добрим делом већ везано.

Насеље Алибунар налази се на источном ободу Делиблатске пешчаре, у близини велике депресије, која је протеклих столећа била прекривена великим мочварама. Наиме, на простору источно и југоисточно од данашњег Алибунара налазила се у средњем веку велика мочвара звана Иган, која је спадала у највеће водоплавне терене у јужном Банату. У доба Марије Терезије се покушало са исушивањем ове мочваре, па је у том циљу прокопан такозвани Терезијански канал (1762-1769), али је и тим каналом исушен само мањи део водоплавног терена. Овај комплекс мочварног земљишта исушен је и претворен у обрадиво земљиште, али тек под крај XIX века.

У ширем окружењу Алибунара присутне су људске заједнице још од праисторијског доба. У атару насеља постоји више праисторијских хумки, од којих је једна разрушена 1861. године, и том приликом је откривено пет урни са спаљеним остацима покојника. Једна од тих урни доспела је у Загребачки музеј. У потесу Велики дол током XIX века откривена су огњишта и остаци објеката из праисторије. Такође су житељи у пољима налазили старе грчке и римске монете; тако је 1898. године откривен и златник цара Хонорија. У суседном Банатском Карловцу, у потесу Виногради, откривена је остава (скривница) бронзаних предмета из познога бронзаног доба, а слични налази су доспели на светлост дана и у селу Уљми, која се такође налазила на обали некадашње велике мочваре.

Занимљиви споменици остали су у атару Алибунара из раздобља Велике сеобе народа. Из IV века нове ере остали су сачувани делови

такозваних Римских шанчева, система канала и насипа (бедема), који су вероватно грађени у одбрамбене сврхе. У околини Алибунара постоје трагови чак три шанца, односно јарка, како се у народу називају. Први се од насеља пружа преко Делиблатског песка према насељима Мраморак и Делиблато и даље према Ковину на Дунаву. Други шанац почиње северно од Алибунара и пружа се у североисточном правцу према насељима Локве и Велика Маргита. Трећи шанац се пружа од Великог рита на северозапад у дужини од 6 километара углавном између некадашњих бара: Алибунарске и Иланцанске. Данас преовладава мишљење да у овом случају и није реч о римским утврђењима, већ о системима канала и насипа, које су вероватно подигли Сармати у првим деценијама IV века.

Сам простор је једно време могао бити и под влашћу Римљана, о чему сведоче налази из суседнога Банатског Карловца, где су откривене основе некадашњих римских грађевина и гробови са плочама. У овом случају је вероватно био у питању кастелум, који је могао настати у II или III веку нове ере.

Само насеље Алибунар спада у ред ретких војвођанских места која су настала у турском раздобљу. Наиме, први писани податак о овом месту потиче из 1695. године, када се наводи под називом Ali Vinar (Алијев бунар). Поменуто године у насељу је боравио турски султан Мустафа II, када је са својим трупама кренуо у опседање Липове на Моришу. Из овог места је султан послао своје војсковође – Махмуда, Адама и Каплана – да разруше неку паланку у приобаљу Тисе. Почетком XVIII века (1702-1707) Алибунар се помиње међу важнијим војним

постајама (мензиланама) на друму за Панчево, где је било стационарирано 30-40 турских војника за одржавање реда и обезбеђење тамошњег пута.

Након протеривања Турака, аустријске власти су 1717. године у месту пописале 32 куће. На Мерсијевој мапи Баната насталој између 1723. и 1725. године, Алибунар је убележен као насељено место. Током

XVIII века насеље се налазило у склопу Војне границе и дуго је било коначиште граничарских јединица. Од 1765. године ово насеље је припадало Немачком насељеничком пуку, чије је седиште штаба било у Панчеву; овај пук је од 1769. године носио назив Немачко-банатски 12. граничарски пук. Назив му је био додељен по некој логици, ради распознавања, међутим већину његових војника нису чинили Немци, већ Срби и Румуни. Године 1845. Алибунар је враћен Српском граничарском пуку.

У овим деценијама се у насељу формирало вишенационално становништво (српско, мађарско, немачко и румунско). Почев од 1775. године у насељу је деловала граничарска немачка школа, а негде почетком XIX века прорадила је и школа са српско-румунским одељењима (број ученика: 1842/43 – 190; 1846/47 – 203; 1871/72 – 217). После 1872. године отворене су посебно српска и посебно румунска школа у месту. Становништво се убрзано повећавало (1836 – 3.383 становника, 1850 – 3.946 становника), па је након укидања Војне границе место постало седиште посебног среза у оквирима Торонталске жупаније.

Током револуције и грађанског рата 1848-49. године, Алибунар са околином био је поприште крвавих сукоба између зараћених страна. Место је у то време имало велик војно-стратешки значај, пошто су се ту укрштали путеви који су долазили из правца Бечкерека, Панчева и Вршца. Најзнаменитији сукоб одиграо се у Алибунару 12. децембра 1848. године, када су Дамјаничеве мађарске трупе, надирући из више праваца, приморале овдашње ушанчене српске снаге на повлачење према Панчеву. У овим борбама, према тадашњим изворима, изгинуло је око 600 војника. Након заузимања Алибунара, мађарске трупе су га спалиле и после тога кренуле према Иланци и Јарковцу.

После револуције овим крајем су још годинама харале банде бећара (разбојника), који су уточиште од потере жандарма најчешће налазили у непрегледним ритовима и тршћацима око Иланце и Алибунара. Ту се, по предању, једне време скривао и чувени бећарски вођа Шандор Ружа. Такође по предању, надамак данашњег Владимировца, на простору Делиблатске пешчаре, постоји хумка која крије благо бећарских дружина.

Почетком XX века у насељу су постојали парни млин (Јеромош Рајхел и Имре Вашархељи), као и пилана (у власништву Јеромоша Рајхела).

Године 1904, када је у Банату ојачала делатност Удружења “Астра”, основана је и у Алибунару подружница, која се бави културним проблемима Румуна мештана.

Према попису из 1910. године насеље Алибунар је имало 4.503 житеља, од тога 2.717 румунске, 1.166 српске, 335 немачке и 267 мађарске националности. Према попису из 2002. године у Алибунару је живео 3.431 становник, што речито говори да је и ово насеље последњих деценија захваћено белом кугом.

Данас је Алибунар седиште истоимене општине, којој припадају и следећа насељена места: Добрица, Нови Козјак, Иланца, Јаношик, Локве, Селеуш, Банатски Карловац, Владимировац, Девојачки Бунар и Николинци. Према последњем попису (2002) на територији општине је живело 22.954 становника.

АНИНА

Димитрије Негреј

*1773 Steierer-Dorf, 1846 Steierdorf, 1867 Steierdorfanina,
1891 Stejerlakanina, 1924 Staierdorf – Anina, 1952 Anina*

Град Анина се налази у брдовитом пределу Баната, у централном делу Караш-Северинске жупаније, на 36 км од Решице, седишта жупаније, на средњој надморској висини 550-770 м. Анинске планине окружују урбано насеље, а оне су јужни продужетак Западних карпата на југозападу Румуније, у карстној ували. Анина има сада приближно 10.000 становника, а с управног становишта подређено јој је место Штајердорф.

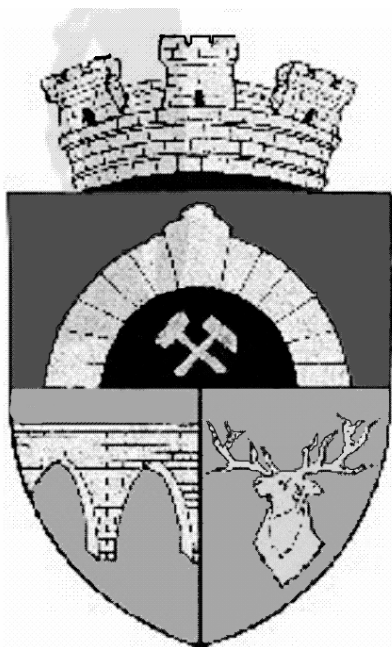
Подручје је било насељено од најстаријих времена. У Пећини с костима из карстнога система Минишка долина откривени су остаци модернога човека, међу најстаријима пронађеним у Европи, од пре 35.000 година.

Анина спада у градове чија је историја потпуно позната, јер је у питању сразмерно младо насеље. Заснована је 24. јуна 1773, када су се овде настаниле породице колониста из Штирије (Штајерланд, Аустрија). Они су били стручњаци за израду дрвеног угља, који се користио у оравичким топионицама. Ти колонисти су прозвали место Steierer-Dorf, касније Steierdorf. Наредних година пристигле су нове групе колониста, овога пута из Ренаније у Немачкој. Позније, 1846-1847. стижу колонисти из данашње Словачке, Немци названи Зипс из области Шпис, а 4 године касније – Чеси (такозвани Пеми).

Године 1788, на вест о надирању Турака, становништво се разбежало, а планински житељи су опустошили читаво место. Мештани су затим, током две године, поново изградили село. Оно се постепено развијало: 1786. изграђена је римокатоличка црква и школа, а 1790. збило се нешто што је убрзало развој. Легенда тврди да је мештанин Матијас Хамер, у јовиној шуми, на месту званом Андрејева долина (сада Сигисмунд) нашао квалитетни камени угаљ. Након само две године отпочиње коришћење тог налазишта, и 1846. угљарско насеље Штајердорф претвара се у рударски центар. То доводи до

развоја друмске инфраструктуре, од Оравице до Штајердорфа гради се пут 1846-1847, а 1863. пушта у саобраћај и железничка пруга Штајердорф (Анина) – Оравица. Та пруга још и данас побуђује интерес због својих серпентина, стрмих кривина и окука, 10 надвожњака и 14 тунела.

Године 1854. изграђено је општинско здање (сада хотел), 1858. отпочета је градња металуршког предузећа у Долини Анине, прозваној

тако по јововим шумама (рум. анин – јова). Тада се први пут и среће назив Анина. Година 1859. значајна је за мештане: колонија задобија право на сопствену управу, дакле није се узалуд градило општинско здање. Нова општина назива се Штајердорф. Житељи су сада могли слободно да располажу земљишним поседима.

Током наредних 20 година колонија Штајердорф је постала најгушће насељена општина у целој Карашкој жупанији. Друштвени и политички развој био је последица индустријског развоја и трговине. Основана су разна културна и социјална удружења и друштва; прво од свих – Мушко певачко друштво у Штајердорфу (1869).

Након аустријско-угарског споразума из 1867, Анина је припала Оравичком срезу у Караш-Северинској жупанији. У раздобљу 1872-1873. изграђена је лутеранска црква с пратећом школом, као и школа у Анини за 200 ђака. Истовремено је изграђена и нова римокатоличка црква у Шатајердорфу, за коју се сматра да је најлепша црква у брдском делу Баната.

Раздобље 1890-1918. означено је бројним догађајима значајним за месну заједницу: оснивање фабрике дрвнога грађевинског материјала; први протест радника, који су изашли на улице тражећи право на осмочасовни радни дан; пуштање у погон парне централе; оснивање климатске станице у Штајердорфу (1893); овде је уређено прво вештачко језеро у данашњој Румунији, језеро Бухуј (1904).

На дан 7. септембра 1913. прорадила је прва болница, највећа у оновременом Монтанистичком Банату, под вођством лекара Г. Гезе, са 150 лежајева за болеснике и старачким домом за рударе.

Али Анина је неко време била и носилац тужнога рекорда, због рударске несреће која се збила на дан 7. јуна 19120; најтежа дотадашња рударска несрећа у историји Европе однела је 217 жртава.

Иако је румунски краљ Фердинанд с краљицом Маријом посетио рударске копове у Штајердорфу-Анини, пећи Металуршког предузећа су угашене. Година 1927. означила је крај тамошње металургије.

Године 1952. Штајердорф-Анина је проглашена градом под називом Анина; Штајердорф је постао припадајуће место.

Од знаменитих личности рођених у месту, можемо поменути римокатоличког свештеника Иштвана Балоба (1984-1976), значајног политичара у Мађарској после 1940. године; као представник Партије малих пољопривредних поседника постао је државни секретар (1945-1947) и генерални секретар своје партије. Измена политичкога тока, која је уследила, прекинула је његову политичку каријеру. Историчар Ђезе Ембер (1909-1993), са студијама у Будимпешти и Бечу, прешао је, почев од 1934. године, читаву универзитетску хијерархијску лествицу (професор 1946, директор Државнога мађарског архива 1949-1978, академик од 1961) и био чувен у области мађарске архивистике.

Сада је Анина градић у развоју, а туристима који се туда намере открива бројне и разнолике могућности за разоноду, у побрђу, али и на подручју језера Бухуј.

БЕЛА ЦРКВА

Андраш Барат

*1355 Alba Ecclesia (Feyereghaaz), 1853 Weisskirchen,
1881 Fehértemplom, 1922 Бела Црква*

Подручје данашње Беле Цркве било је у XIV веку припојено Крашовској жупанији. У једном извештају из 1355. године помиње се место Alba Ecclesia (Feyereghaaz). Ово насеље је било познато по томе што су у његовој околини засађени виногради. За време турске владавине, око 1552. године, насеље је било уништено.

На месту где се данас налази зграда скупштине општине, први колонисти-Немци, наишли су на рушевине једне црквице, коју су поправили и по којој су и новом насељу дали назив Weisskirchen (Бела Црква). Можда је насељу дат назив Weisskirchen као успомена на првобитно насеље Alba Ecclesia.

Бела црква лежи на узвишици нерске котлине, окружена обронцима Карпата, на крајњој источној граници Србије и у средишту простора између река Дунава, Караша и дивље златоносне Нере. Живописност овог подручја запазио је гроф Клаудије Флоримунд Мерси, аустријски војсковођа и гувернер Тамишког Баната, када је с царском војском 1717. године гонио Турке према Дунаву. На узвишици на размеђи двају путева (један из правца Темишвара, други из правца Оравице), основано је ново насеље. То ново насеље добило је одмах своје сталне становнике: војнике Немце, чиновнике који су пратили војску, кантоњере, занатлије, торбаре и др. Постанак Беле Цркве пада у време масовне колонизације Немаца на овом подручју, па и на подручју целе Војводине. Немачки колонисти су пристизали лађом до Панчева и одатле су се настањивали с леве стране Дунава. Тада су на овом подручју основана немачка насеља: Нова Паланка, Бела Црква, Плочица, Делиблато и друга.

Дакле, Бела Црква је основана 1717. године. Оснивач је био гроф Клаудије Флоримунд Мерси. Имала је тада 450 становника и 100 кућа, а насељавали су је Немци из разних крајева Немачког Царства и Аустрије, а највише из Келна, Базела, Лотарингије, Улма и Елзаса. Из Елзаса и Лотарингије насељено је и неколико француских породица

(Жамплонг, Хес, Летанг, Лефлер, Масјунг и др), које су се временом под утицајем средине понемчиле. Већ 1717. године насељеним Немцима су биле додељене тапије. Број немачког живља 1777. године попео се на 2.798.

Срби су почели насељавати Белу Цркву 1751. године. Населили су се непосредно под брегом и подигли 60 кућа. Било их је те године 260. То је такозвани Српски брег, Српски сокак (данашње улице: Светосавска и Милетићева). Српски живаљ се населио из суседних српских села, која датирају из XV века, и из Дунавске клисуре. Румуни су вероватно населили Белу Цркву после рата 1788-1791. године, када су Турци продрли код Оршаве, те је око 20.000 Румуна побегло у западни Банат, где су се многи настанили. Током насељавања Мађара у Банат у другој половини XVIII века збило се и досељавање већег броја мађарских породица у Белу Цркву и околину.

Рат Аустрије и Турске 1736-1738. године оставио је тешке последице на ово подручје. Велики број немачких колониста и осталог народа је страдао. Нека места су сасвим нестала.

Као главно дистриктуално место, Бела Црква је била обновљена. Када је 1754. године запретила опасност да Турци поново упадну у Банат, утврђено је да земаљска милиција није способна да се сама одупре Турцима, па је на предлог царице Марије Терезије основана Банатска Војна граница. По доношењу одлуке, одређено је, да се Земаљска милиција стави под војну управу. Основана је Илирско-влашка регимента. Главни штаб, ратни комесаријат и благајна смештени су у Белој Цркви. Тиме је Бела Црква постала седиште Илирско- влашке регименте.

Када је 20. септембра 1788. царска војска напустила Белу Цркву, Турци су упали и запалили је. Пуних месец дана они су неометано

постошили читаво подручје. Царска војска је 19. октобра поново заузела Белу Цркву. Илирско-влашка регимента се 1789. године поново настанила у Белој Цркви. На молбу мештана штаб регименте је 1801. године премештен у Карансебеш.

Устанак Срба под Карађорђем 1804. године био је подстрек за устанке и на подручју Војне крајине. Локалне буне избиле су и у Банату (1807-1808); ту се убраја и буна у Крушчици, недалеко од Беле Цркве, уперена против аустријске власти.

Свештеник Илија Поповић из Банатске Суботице, који је добио позив да учествује у устанку, известио је пуковника граничарске регименте Јована Брановачког, који је 12. јуна боравио у Белој Цркви. Страхovalo се да ће Срби из околних места напасти Белу Цркву настањену Немцима. Пуковник Брановачки је одредио 3 компаније да је бране, а заставника Малија с војском послао у Крушчицу, која је назначена као центар устанка. Када је Мали стигао у Крушчицу, побуњени Срби су га ухватили и затворили у цркву. Касније је овог заставника ослободио његов познаник, а он је, вративши се у Белу Цркву, поднео извештај пуковнику о тамошњим нередима. У јутро 13. јуна 1808. дат је знак за узбуну, и граничарска војска се упутила према Крушчици, те је разоружала устанике.

У значајним догађајима револуције 1848-1849. године одвијале су се жестоке борбе на овом подручју. У Алибунару је био организован логор против којег су концентрисане мађарске трупе у Вршцу. Срби су напали Белу Цркву под командом Петра Дебелића и кнежевског српског сенатора Стевана Петровића, званог Книћанин. Напади нису успели. Када је средином јануара 1849. године наређено мађарским трупама да се повуку према Тиси, српска војска је заузела Белу Цркву. Они су формирали своју власт и српску националну гарду. Почетком маја мађарске јединице, под командом грофа Карољија, заузимају Белу Цркву. Срби су напустили место без отпора, и Мађари су успоставили своју власт. Но, ни мађарска власт се није дуго одржала. Њихова војска већ 11. маја напушта насеље, да би 17. маја 1849. године у град ушле аустријске трупе. Овим се и завршава период револуционарних борби.

После година револуције и ратова уследиле су године привредног и културног опоравка и успона. На дан 30. августа 1854. године завршена је железничка пруга Оравица – Базјаш у дужини од 65 километара за превоз угља, а 1. новембра 1856. године пруга је отворена и за општи саобраћај преко Беле Цркве. На дан 21. јула 1858. године Бела Црква се прикључује код Јасенова линији Темишвар –

Пешта – Беч. Истовремено са железницом појављује се и телеграфска линија.

На почетку 70-тих година XIX века долази до значајних промена: турска граница се помера према југу, а Војна граница губи значај. После аустро-угарске нагодбе из 1867. године заведена је војна обавеза. Угарска инсистира на укидању границе и присаједињењу подручја Мађарској. То је одобрено 1871. године. Тако долази до укидања Војне границе 1872. године, а 1. новембра исте године Бела Црква је подређена мађарској јурисдикцији. Ове мере су изазвале незадовољство овдашњег живља, те је цар Фрања Јосиф I на дан 7. маја 1872. године обишао Белу Цркву ради смиривања стања. Убрзо је војни комунитет Бела Црква подигнут на ранг града и прикључен Угарској. Израђен је и први статут града с циљем оснивања магистрата.

На дан 3. јануара 1872. године, у присуству краљевског комесара, одржан је први избор градског начелника и 45 градских одборника. Према статуту, Бела Црква је проглашена за Краљевски слободни град, с правом на самоуправљање у унутрашњим пословима, на доношење статута и на спровођење свих закључака градског представништва кроз сопствене органе. Према наредби Министарства унутрашњих послова Мађарске од 5. октобра 1876. године Бела Црква престаје да буде муниципални град и подређена је Тамишкој жупанији као град са уређеним сенатом.

Из разних раздобља очуване су урбанистичке знаменитости непорециве архитектонске и историјске вредности, као што су Стари ватрогасни дом и Црква Светих апостола Петра и Павла.

Према попису из 2002. године, Бела Црква броји 10.675 становника.

Према садашњој управно-територијалној подели, општини Бела Црква, осим самога средишњег града, припадају следећа насеља: Чешко Село, Кајгасово, Гребенац, Јасеново, Банатска Суботица, Кусић, Калуђерово, Крушчица, Дупљаја, Банатска Паланка, Добрићево, Врачев Гај и Црвена Црква.

Од знаменитих мештана на челном месту треба поменути двојицу историчара: Леонарда Бема и Феликса (Срећка) Милекера.

Леонард Бем (1833-1924) је био и политичар, први изабрани градоначелник 1872. Као локални историчар, написао је прву монографију места, допринео је отварању музеја у месту, а по одласку оснивача музеја, историчара Милекера, у Вршац, преузео је вођење установе.

Историчар Феликс (Срећко) Милекер (1858-1942), пореклом вршчанин, био је учитељ у Белој Цркви 1878-1889. Овде је предузео своја прва историјска и археолошка истраживања. Упознао је Леонарда Бема, сарађивао с њим, користио се његовим искуством и библиотеком. Године 1880. Милекер је основао месни музеј (претежно с експонатима које беше сам прикупио) и водио га је до одласка у Вршац 1883.

Ини мештани достојни помена јесу: Георгије Ђока Путник (1851-1905), црквени сликар; Љубиша Мичин (1863-1933), писац и новинар, покретач, оснивач и главни уредник месних листова “Белоцрквански гласник” и “Народни гласник”; Александар Ристић (1864-1926), музичар, диригент и композитор.

БОКША

Барна Бодо

*1333 – Baczka (?), 1437 – Wazyław, 1534 – castro Bochzsa,
1690 – Bocksenn, 1719 – Altwerk, 1722 – Neuwerk, 1723 – Poksan,
1725 – Deutsch-Bokschan, 1910 – Román-Bogsán, Német Bogsán,
1919 – Bocşa Română/Vasiova/Bocşa Montană,
1950 – Bocşa Vasiovei/Bocşa Română, 1961 – Bocşa*

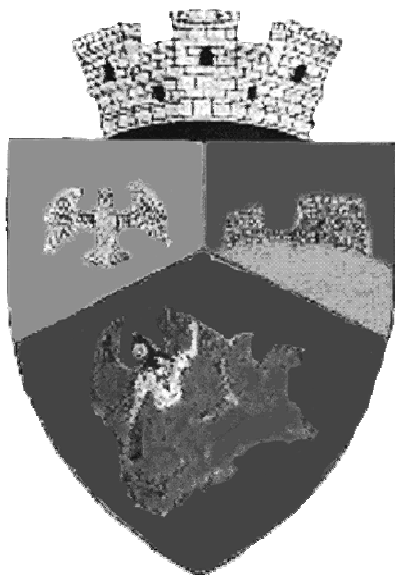
Бокша је град у Караш-Северинској жупанији, на југозападу земље, на средњем току реке Брзаве, 18 км од Решице на националном путу 58Б Решица – Темишвар. Налази се северно од 45⁰ паралеле, на западној страни Карпата, на јужној граници Аренишких планина и северно од Планина Догнече. Клима је умерено континентална, са средоземним утицајем.

Сам град, који многи познају као једини у земљи где воз стаје четири пута, састоји се од три историјска дела. Најстарија је Румунска Бокша, која на мађарском језику носи апелатив “Стара”. Хронолошки следи Васијова, између Румунске и Монтанске Бокше. По доласку колониста Немаца, почев од 1717, настаје место Немачка Бокша (позније названа Монтанска Бокша), у близини које је изграђена прва висока пећ (1718 – Altwerk) и следећа, с потпуном пратећом опремом (1722 – Neuwerk/Нова Бокша), да би се, због опасности од поплава, фабрике потпуно преместиле на ову нову локацију. Ваља још поменути тврђаву Бокше, која је почев од XIV века центар дистрикта на том подручју. Сходно административној подели из 1950. сједињене су Монтанска Бокша и Васијова под називом Бокша Васијове, а ова ће 1961. бити сједињена с местом Румунска Бокша, и тако је настало садашње место Бокша.

Садашње огњиште града Бокше било је настањено од старине; овде су откривени налази културе Коцофењ, 1800-1600 године п.н.е.

Први документарни помен о постојању места потиче из 1333. године, и то у католичком попису о прикупљању папске десетине у Карашкој жупанији. Наредни, из 1437. односи се на Васијову (Wazyław) из привилегованогa дистрикта Капул Брзавеј. Године 1534. документ бележи тврђаву Бокшу (ex castro Bochzsa), чији су власници

браћа Раковица (Петар, Мартин, Владислав) и Георге Врабије. Око 1522. године Георге Раковица (по неким изворима: Rakovscy) извештава потоњег краља Фердинанда о стању у Ждиоари и Бокши (Vaszka). Године 1552. тврђаву заузимају Турци; лугошки бан Ђерђ Борбељ је повраћа 1595. и продаје карансебешком племићу Ференцу Фодору. Затим поново пада Турцима у руке, а повратио је 1597. принцип Трансилваније Жигмунд Батори. Године 1604, услед издаје,

по трећи пут је у власништву Турака; нешто касније принцип Жигмунд Ракоци је поклања, заједно с неколико околних општина, свом блиском Иштвану Тромбиташу из Лугожа. Године 1658. лугошки бан Акош Барчаји уступа је Турцима, на непоштен начин. Његов поступак, односно турско угњетавање проузроковало је револт војника из тврђаве, који је, 1659. године, бацају у ваздух. По реконструкцији, заузима је на јуриш Арнот-паша 1695. Тада је паша наредио рушење тврђаве, и она више неће бити реконструисана.

Приликом пописа 1690-1700. среће се место Bocksenn (Vocseni) као седиште дистрикта којем је припадало

више општина, између осталих Езериш, Трнова, Решица, Клик, Васијова, Доклин, Рафна, Физеш, Жидовин, Шошдеа, Бутин, Моравица (Окна де Фјер).

На мапи која је израђена по наредби генерала Мерсија 1723. записана је под називом Poksan, уз напомену да је у питању нова немачка општина поред Васијове.

Постоје документи по којима се потврђује рад рударских копова у брдовитом делу Баната и у околини Бокше, који су у XVI и XVII веку, током турске окупације, напуштени. По успостављању аустријске власти, заснивањем царске проовинције Банат, почев од 1717. године напуштени рудници ће поново бити коришћени. С тим циљем је, још 1717. године, у оквиру Опште управе у Темишвару, именована Комисија за организовање рударских подручја у Банату (Banater Bergwerk Finrichtung Commission), под вођством једног саветника, подвлашћена непосредно царској Комори у Бечу. Први саветници били

су Александер Коланек и Агнатије Кон. На основу царске наредбе од 7. децембра 1717. рударско подручје је подељено на три рударска дистрикта (Bergwerkdistrict), са седиштем у Оравици. Дистрикти су били: Оравица, Догнечеа, Молдава и Бокша.

У хабсбуршким управним документима из 1717. године Румунска Бокша се јавља са 82 куће, а Васијова са 32 куће.

Царским патентом заснована је Немачка Бокша на територији одузетој од општине Васијове. Управо 1718. стиже у Оравицу првих 13 породица рудара колониста из Тирола; за њима следе друге породице из Бохемије (рудари и ливци), који су већ настањени у новој општини. Године 1719. у Бокши се гради висока пећ за топљење гвожђа. Овај уређај, по којем је подручје у суседству Бокше прозвано Altwerk, састојала се од топионице, ливнице и ковнице, а користила је као покретачку силу хидраулични пад реке Брзаве. У наставку су доведене и друге занатлије (рудари, ливци, ковачи, из Бохемије, Мађарске, Луксембурга), који су насељени такође у Бокши и Догнечеи.

Године 1721. саветник Ребентиш саопштава Темишварској управи да место за високу пећ и за фабрику Altwerk није погодно, због поплава које Брзава проузрокује и предлаже да се и пећ и фабрика преместе, на раздаљину од око пола сата хода од садашњег положаја. Бечки двор је одобрио предлог и овластио барона да предузме радове. Године 1722. отпочињу радови на новој локацији, Neuwerk. За остварење инвестиције, доведено је 1725. године 450 особа, затим и други рудари, с којима је заснована Немачка Бокша.

За тешке јавне радове изведени су силом домаћи житељи, и обавезани да кулуче; плаћани су смешно мало, а ако су, било због чега, избегавали кулук, глобљени су, одузимане су им житарице, стока или храна.

Уз помоћ мајстора и других стручњака, Комисија за организовање рударских подручја испитује читаво подручје око Бокше и Оравице, тражећи руде гвожђа и бакра. Године 1722. саветник, барон фон Ребентиш извештава Дворску канцеларију да и само с рудом која је идентификована у дистрикту Бокше могу радити 10 високих пећи. Имајући на располагању стручњаке и претражујући читаво подручје у потрази за рудом, рударски капетан (Berghauptmann) Фулда Маркус извештава 1726. године о наслагама пронађеним у Доману и на месту Талва Цапулуј у близини Бокше. Тадашња открића довела су до отварања рудника на локацији Окна де Фјер.

Године 1737. између Русије и Турске избија рат; у рат је увучена и Аустрија, која доживљава тежак пораз. Као последица тога, турске

трупe стижу до Решице и Церове, рушећи на свом путу и уређаје у Бокши, тако да подручје неко време остаје напуштено. Године 1740, после Београдског мира закљученог 1739, поново се предузима рударење у Банату.

Нешто позније, 1768, позван је да овде изврши експертизе и један од великих оновремених научника, Игнац фон Борн; рођен у Трансилванији (Кавник, 1742 – Беч, 1791), признат као геолог, оснивач првога међународног научног друштва, постао је царски саветник за питања рударства и у том својству посетио главна рударска подручја у Банату и Трансилванији. У његовом извештају о предузетим истраживањима, Борн наводи срзавање рудника у Бокши због сече шума, те захтева проширење, а подноси и друге предлоге, по којима ће се 1771. засновати фабрика у Решици.

На дан 7. августа 1768. Бечки двор ограничава издавање рударских подручја у закуп приватницима и преузима експлоатацију у сопственој режији. Саветник Делиус Т. Криштоф извештава Беч да Бокша више није погодна за наставак радова и предлаже да се, уместо проширења фабрике у Бокши, заснују нове фабрике у Решици, позивајући се на чињеницу да је тамо пад Брзаве израженији и да је место окружено столетним шумама. Царски двор одобрава извештај, изградња нове фабрике отпочиње 1. новембра 1769.

Сходно документима, у Бокши је 1754. постојала школа на мађарском језику, а 1776, уз помоћ цркве, оснива се румунска школа. Године 1768. Ерар гради римокатоличку цркву, 1791. оснива се римокатоличка жупа. Садашња православна црква потиче из 1796. године; 1892. Бокша постаје седиште православнога окружног протопрезвитерата.

У раздобљу 1793-1798. овамо се досељавају Румуни, долазећи из старогa Северинског Баната, или из Крајовског, из садашње Румуније. Према писању православнога проте Михаила Гашпара, становништво сито ратова и беде која их је пратила, (Румуни са подручја Должа и Мехединца, око 3.000 породица), креће и, напуштајући прадедовска огњишта, прелази у Банат.

Индустријска делатност отпочиње у Бокши 1810, када фирма Stegavt оснива кречану. Године 1860. основана је фабрика за дрвну грађу и циглана, које ће престати с радом 1914. године.

Године 1855. Ерар продаје јужноугарске поседе “Привилегованом друштву аустроугарских железница”, које је у почетку радило с већинским француским и немачким капиталом. Године 1871, отпочиње изградња индустријске железничке пруге

Решица – Румунска Бокша – Окна де Фјер, дуга 31,3 км; у саобраћај је пуштена 1873, а годину дана касније пушта се у саобраћај железничка пруга нормалног колосека Војтег – Бокша. Пруга нормалнога колосека Оравица – Берзовија – Бокша – Решица прорадиће 1908. године.

Упркос појави железнице, висока пећ у Бокши губи на значају већ после 1873, јер су измењене економске предности: траже се решења за машиноградњу. Од 1898. овде се производе пољопривредне машине. Године 1909, напорео с производњом пољопривредних алатки, започела је израда ратног материјала. Године 1919. отвара се нова грана: оправка теретних и путничких вагона, која је трајала до 1930. године.

На иницијативу бројних мештана, 1872. се заснива Певачко и музичко удружење. Под руководством Симеона Живојиновића ради Друштво за помагање болесних радника, са скоро 230 чланова.

Првих година XX века “Астра” има одсек у Бокши, а филијала “Позоришног фонда” основана је 1913.

Пошто је у Монтанској Бокши постојала установа за рекреацију и очување здравља, звана Санаториум “Др. Величек”, која је, осим комфора који подразумева модерни санаториум обављала и лечења, јер је подручје било изванредно као лечилиште за рекулперацију, године 1931, краљевским указом, општина Бокша Монтана именована је туристичким местом.

Године 2002. град је имао око 17.000 становника, великом већином Румуна, а свега су три мањинске групе биле знатније: Роми (643), Мађари (596) и Немци (432). А године 1880. на територији садашњег града Бокше било је свега 6.426 житеља.

Са заиста дугачког списка месних знаменитих личности остаје нам да поменемо само најглавније.

Јанош Вајн (1829-1908), рударски инжењер, осмислио је и остварио систем снабдевања угарске престонице водом.

Корнелиу Диаконић (1859-1923), публициста, аутор прве румунске енциклопедије.

Бела Аугустин (1877-1945), истраживач лековитог биља, универзитетски професор у Будимпешти.

Шандор Сурмаји (1860-1945), барон, мађарски генерал, министар одбране у Будимпешти 1917-1918.

Арпад Киш (1878-1934), глумац и предводник позоришне дружине; глумачким студијама посветио се након што је напустио војну каријеру.

Илона Ашбот (1880-1958), глумица у Будимпешти.

Петру Е. Оанчеа (1881-1973), резбар, песник на банаћанском дијалекту, прозван Тата Оанчеа (гимназија у месту носи његово име).

Тибор Ботлик (1884-1974), сликар, графичар.

Јожеф Срењи (1909-), стручњак у педагошким наукама, универзитетски професор у Сегедину; недавно му је прослављена стогодишњица.

Карол Лончар (1917-1991), министар тешке индустрије 1958-1962.

Аурелија Фату Радуцу (1929-1972), извођач народне музике.

Ђула Штулер (1933-2004), спортски психолог, универзитетски професор у Будимпешти.

БУЗЈАШ

*1321 – Buzias (?), 1369 – Buzus / Bozas, 1723 – Busiesch,
1807 – Buziás, 1905 – Buziásfürdő, 1920 – Buziaş Băi, 1956 – Buziaş*

На западу Румуније, на око 35 км од Темишвара и 25 км од Лугожа, Бузјаш спада међу најстарија бањска и климатска лечилишта на територији Румуније. Град се про+стире на горњој тераси Тамиша, на додиру Источнобанатске равнице с банатским побрђем (брдо Силађиу). У садашњем опсегу територија града заузима површину од 104 квадратна км, средња надморска висина је 128 м, настамба 5.335 становника, великом већином Румуна; остале народности (Мађари, Немци, Романи и други) чине укупно око 15%. Иако је проглашено градом тек 1956. године, место је дуго било сразмерно важан административни центар, средско седиште од 1854, са свим пратећим установама.

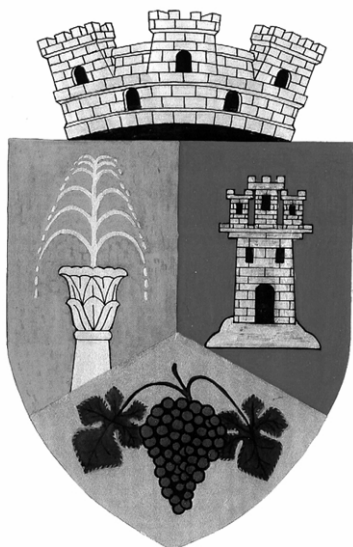
Бузјаш карактерише умерена континентална клима, са одликама преласка континенталне у средоземну климу, под утицајем ваздушних маса које се крећу из правца Средоземног мора. Издвојено је више микроклиматских зона: зона парка, зона слободних терена изнад и испод парка, зона брда Силађиу. Захваљујући повољним природним условима, с богатим извориштима минералне воде, али и с благом климом, Бузјаш је био познат као потенцијални бањски центар, пошто су овде постојали и извори угљендиоксида.

Насеље је познато још из римскога доба, под називом *Centum Putei*. Први пут је поменуто у неком документу угарскога краља Карла Роберта из 1321, прва документарна потврда под називом *Buzus / Bozas* потиче из 1369, а 1723. поменуто је као *Busiesch*.

Познати стручњаци (Ал. Борза, Д. Тудор) мишљења су да су овдашње минералне воде коришћене још од римског времена; ипак први записи о томе потичу тек из средњег века. Прве хемијске анализе бузјашке воде извршио је Андреас Винтерл у Пешти 1805. године. По иним ауторима, овдашњу минералну воду је први анализирао лекар Јохан Бернхард Линденмајер 1811. Уследио је низ истраживања о геолошким и хемијским особинама бузјашких извора (Пал Китајбел, Пешта, 1817), о њиховом терапеутском учинку (Хендрик Задлер, 1839, Беч). Године 1819. Бузјаш је проглашен бањским местом и уступљен

предузетницима Хансу Рауту и Јаношу Шимшо. Права битка за престиж почиње од трена задобијања новог статуса: објављује се више научних радова, али – како би се данас рекло – и за популарисање, као што би било дело Јожефа Ференца Дојча (Темишвар, 1843) или Данијела Ленђела (Пешта, 1853). Први хотел изграђен је 1853, а први салон за лечење 1856. године. Почев од 1838. године лечење је усмеравао овлашћени лекар балнеолог др Георгије Чокрљан. Пореклом из Великог Бечкерека (садашњи Зрењанин), он је дипломирао на Медицинском факултету у Пешти 1802; у Темишвару је примљен за члана Српског општества при Саборној цркви у Граду. Био је председник темишварског Удружења за практичну медицину, основаног 1838, члан Мађарске лекарске академије, а признање му одају и румунски научни кругови. У Бузјашу је повремено бивао већ од 1828; од 1838. радио је као први званични лекар балнеолог, до смрти 1848. године.

С материјалног становишта, на унапређењу Бузјаша одлучујуће је деловао Агоштон Трефор, комплексна оновремена личност: политичар,

писац, члан, затим председник Мађарске академије наука. Трефор, од 1872. министар вероисповести, заступао је доследно интересе Бузјаша. Потпором коју је он обезбедио предузете су значајне инвестиције: изграђено је топло купатило, подигнута јединствена колонада (1875), која повезује изворишта минералне воде с Касином, односно с другим романтичним здањима бање (у Европи једино се још у Карловим Варима и у Баден-Бадену налазе сличне колонаде); изграђено је позориште (1872), уређен отворени штранд (1874). Године 1875, такође уз Трефорову помоћ, засноваће се на површини од 20 ха парк с

платанима и многим ретким врстама, са атмосфером која је саставни део коришћених поступака лечења. Предузимају се и нова бушења; Вилмош Жигмонди идентификује па се дају на коришћење 8 нових извора минералне воде.

Као признање значаја ове бање, Бузјаш је од 22. до 26. августа 1886. био домаћин XIII Конгреса лекара и природњака из Мађарске и

Трансилваније, на којем су учествовали стручњаци из Европе и Азије. Ини доказ угледа који је бања уживала била је посета цара Франца Јосифа и престолонаследника, принца Франца Фердинанда, септембра 1898. године.

Познији развој бање обележен је 1903. године проналаском артескога аквиферног слоја, који је омогућио увођење лечења кардиоваскуларних болести спољним поступком (купање у загрејаној снажно карбогазираној води).

Бања је доживела још неколико раздобља инфраструктурног развоја; наредна спада у заслугу Јакоба Мушонга, који ће постати власник бање 1906. године. Мада би следећи податак за неке могао да изгледа као детаљ из историје технике, добро је сагледати прави значај “приватнога Мушонговог воза”. Тај мали воз ускога колосека превозио је путнике од бузјашке железничке станице (где је први воз стао 1896) до централног павиљона бање. Мали воз, назван, по Мушонговој секретарици, “Етелка”, саобраћао је непрекидно од 1919. до 1954, када су предузете инфраструктурне оправке, какве су уследиле и године 1965. “Етелка” је скренута на мртви колосек 1972, и тада је за превоз путника са железничке станице и на железничку станицу заведен аутобуски саобраћај.

Главна бања Тамишке жупаније, која је због својих вода укључена у велике светске енциклопедије, као што је дело талијанских научника М. Месинија и К. Г. Лоло-а *Aque minerali del mondo* или *Précis d'hydrologie* француског научника Морета, стекла је глас у земљи и иностранству.

После сједињења Баната с Румунијом, Бузјаш задржава статус бање за лечење кардиоваскуларних болести и остаје среско седиште. Године 1960. економска делатност се постаје разноврсна, заснивају се лака и прехрамбена индустрија. Расте број становништва, повећава се површина градског огњишта. Од године 1990. бања се налази под управом фирме S.C. Tratament Balnear Buzias S.A. (ТД Бањско лечење Бузјаш ДД), и тиме доживљава нови развој. Данас интензивно модернизована делатност лечења придаје централно место кардиоваскуларним болестима.

У историју науке и културе Бузјаш је ушао по двојници својих изузетних аутора. Овде је рођен Јене Радишић (1856-1917), историчар уметности, директор Уметничког музеја у Будимпешти. Други значајни мештанин је Ендре Мистет (1912-2006), инжењер, стручњак за хидротехничке конструкције, пројектант Кошутовог моста у Будимпешти, односно хидроенергетског система на Тиси код

Кишкереа, најкрупније послератне инвестиције у Мађарској. Личност која би заслуживала много већу пажњу потомства био је учитељ Миклош Гранд (1837-1893), који се потпуно посветио пчеларству. Савршени пчелар, он је остварио први школски пчелињак, који је истицан као пример за углед у целој земљи, а Гранд је именован за стручног инспектора за пчеларство. Занимао се и теоријом, од 1876 био је уредник првога стручног часописа, “Ungarische Biene”, који ће од 1877. излазити и у мађарској варијанти као “Magyar Méh”), објавио је своју расправу о пчеларству (*A méhészetről*, 1884), а за своје пчеларске производе одликован је у Паризу наградом Grand Prix.

У другој половини XIX века Бузјаш је био посебно привлачан. Од године 1866. овде је живео и радио Жигмунд Ормош, историчар и историчар уметности, познији велики жупан Тамишке жупаније. У његовом друштву затичемо високе оновремене личности, као што је био Ференц Деак, прозван “оцем отаџбине” због одлучујуће улоге коју је имао у припреми и потписивању аустроугарског споразума 1867. године. Већ у годинама, Деак је у Бузјашу обичавао да се одмара на клупи у парку; та клупа је нестала са свога места у центру парка управо 1988. године. Још нешто слично треба забележити: нестанак Трефорове бисте, коју су благодарни мештани подигли свом великом заступнику још за његова живота. Биста, нестала бурне 1918. године, није више нађена; неколико делова Деакове банке јесте. Заједница Мађара из Бузјаша и Тамишке жупаније подигла је 2001. године другу бисту у спомен заслужнога Агоштона Трефора.

ВЕЛИКИ СЕМИЛУШ

Барна Бодо

*1241 Zent Miklous, 1333 Scent-Miclos, 1357 Sent Miklos,
1716 Veliki Simikluš (Велику Симиклуш), 1761 – St. Miklosch,
1765 Deutsche Sanktnikolaus, 1778 St. Miclos, 1806 Nagy Szent Miklós,
1910 Nagyszentmiklós, 1919 Sânnicolau Mare*

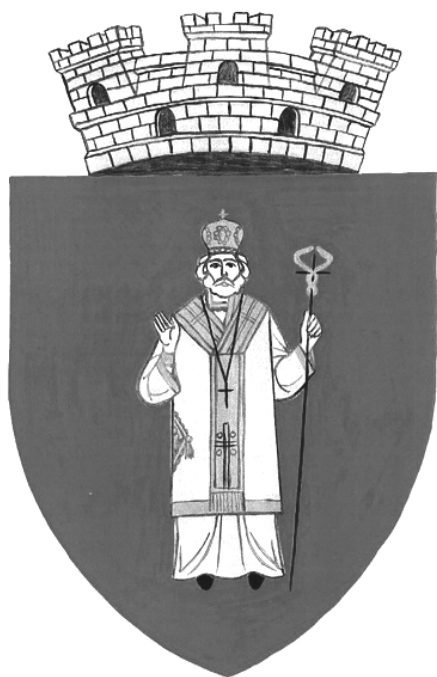
Велики Семиклуш је град у Тамишкој жупанији, на 65 км северозападно од Темишвара, на 18 км од граничног прелаза Чанад – Кишзомбор. Повезан је са седиштем жупаније железничким пругама Темишвар – Ловрин – Чанад и Темишвар – Перјамош – Валкањ. Од свих градова у земљи најближи је западној граници. У ваздушној линији налази се на 5 км од границе с Мађарском, на 26 км од границе са Србијом и на 35 км од последње западне тачке државе, то јест од тремеђе, где се састају границе трију суседних земаља, код граничног камена Triplex Confinium (1920). Становника у граду има 12.914, с разноврсном етничком структуром (13 етничких заједница), карактеристичном за цело подручје. Простире се на површини од 13.635 ха, од чега је огњиште 918 ха. Канал Аранка тече кроз град, а канализован је 1888. године, после пролећних поплава дотичне године.

Године 896 н.е. подручје града је подређено Ахтуму (на мађарском: Ајтону), предводнику средњовековне државне формације са седиштем у Морисени (Magosvár), у близини данашњег Чанада. Године 1002. угарски краљ Стефан потчињује све обласне војводе, са изузетком Ахтума, угарског вазала, који је опстао до 1021. године. У то време подручје данашењга града је настањено али се тек после 1217. разликује као место засебно од Чанада. Први документарни помен има град из 1247, под називом *Zent Miklous*. Године 1333. среће се на списковима папске десетине, а 1421. краљ Жигмунд додељује Семиклуш чанадском бискупу Дожи Марцалију.

Године 1481. Кнез Павле (Kinizsi Pál, Pavel Chinezu) доводи у Банат 50.000 Срба са теритоија под турском окупацијом; део њих настањује се у Семиклушу. У раздобљу 1509-1511. местом хара куга, а године 1514. овдашњи сељаци учествују у буни Ђорђа Доже (Dózsa György, Gheorghe Doja). Чанадску тврђаву заузимају устаници. Године

1552, када је Темишвар пао под Турке, заузели су они и Чанад, и Семиклуш. Дефтердар из 1557-1558. бележи густо становништво, већином српско. Православно становништво показује знаке отпора према потчињености чанадском римокатоличком бискупу, и то чини јавно 1590. Неколико година касније трансилвански принцип Габор Бетлен (Bethlen Gábor) поклања место својим јуначким борцима из Липове, који ће га даље поклањати.

Године 1701. османлијска власт је замењена хабсбуршком, 15 година раније него у Темишвару. Након Пожаревачког мира и семиклушко подручје је укључено у нову царску провинцију Банат (1718), под војном управом. Године 1724. место постаје седиште

ерарскога управног уреда (ерар је управљао краљевским добрима). Почев од године 1741. одустаје се од војне управе и заводи грађанска управа, зависна такође од Беча.

Према постојећим документима, године 1750 у Семиклушу се срећу Срби и неколико породица Немаца. Године 1752. провинцијска управа ће настанити неких 40 немачких породица, које ће засновати квартал Немачког Семиклуша, уз Српски, али на супротној страни Аранке.

Међу придошлицама било је занатлија (ковача, ткача, обућара, млинара), али и сељака и повртара. Следећа група колониста, “будућих Шваба”, допутоваће 1763-1765. с разних страна (на пр. Баден-

Виргенберг, Лорена, Луксембург итд). Године 1765. место постаје седиште такозваног округа, што је до тада био Чанад. Између 1766. и 1773. бива трећи немачки колонизацијски талас. Под крај века долази више породица Цинцара и Грка из Македоније. Процењује се да је било 427 Грка, с презименима: Дијаманди, Скарлато, Георгијадес и слично. Године 1792. Немачки Семиклуш има 1.890 становника, искључиво Немаца. Скоро из истог времена (1787) имамо и прву конкретну бројку о становништву Српског Семиклуша: 5.416 становника. Значи, за само неколико деценија Семиклуш је постао

густо насељен за оно време. Године 1839. од свега 9.912 житеља, 8.306 било је у Српском Семиклушу а 1.606 у Немачком Семиклушу. Године 1910. Српски Семиклуш има 2.122 куће и 10.617 становника (3.938 Румуна, 3.227 Немаца. 2.121 Мађар и 1.134 Србина); са становништвом немачког дела града (1.740 душа) било је, дакле, свега 12.357 житеља.

Године 1778. место припада Торонталском дистрикту, а по поновном укључивању царске провинције у мађарску управу 1779, враћено је административно организовање на жупаније. У новој управној структури Семиклуш постаје седиште среза, с 22 подручне општине. Након што је разорни пожар уништио жупанијску зграду у Великом Бечкереку, Семиклуш привремено постаје жупанијско седиште, од 1807. до 1821; жупанијска управа је усељена у кућу адвоката Виктора Шрајера (Schreyer). Од године 1837. среће се као трг (orridum). За време Српске Војводовине и Тамишког Баната 1849-1860. припадао је тој провинцији; после 1860. поново је интегрисан у структуру мађарских жупанија. Након аустроугарске нагодбе из 1867. поново је седиште среза, такође и по укључењу у Румунију; од 1921. опет је среско седиште, са одговарајућим установама: преторством, општином, судом. Градом је проглашен 1942. године. Од 1951. до 1968. бива седиште рејона, а од 1968. до данас води се као град у Тамишкој жупанији.

Природне непогоде (поплаве 1771, 1777, 1888), као и социјалне (куга 1866, колера 1873) задале су много патње мештанима.

Године 1781, приликом лицитације коморских добара, град и његове поседе купили су браћа Нако, Христифор и Ћирил, богата трговачка породица пореклом из Македоније, чији се чланови својом економском моћи и добротинствима веома брзо успињу у редове мађарске аристократије. “Глава” породице, Христифор, добио је племићко достојанство 1784. Он је као православан (умро је 1800; његов син ће прећи у католике, вероватно по добијању грофовског достојанства) био дародавац за изградњу српске цркве (1787, уместо старе цркве, потврђене 1758), посланик на црквено-народном сабору у Темишвару (1790), оснивач пољопривредне школе у граду (1799); римокатоличка црква у месту ктиторство је његових наследника (1824; жупа је постојала још 1334, после Турака поново је основана 1777). Његов син Александар (1785-1848) постаће гроф 1813. Александров син Калман (1822-1902) постаће царски саветник и члан Горњег дома Националне дијете, а од 1887. посланик. И градска болница је њихово ктиторство, из 1883, а доградиле су му ново крило (за интерну

медицину) 1896; 1908-1910. финансирани су реконструкцију установе, те она и сада служи својој намени.

Године 1864. отпочиње градња Наковог замка, који ће постати породично пребивалиште у центру града. Дворац је осмислио и подигао Калман заједно са супругом Бертом Ђерђанфи Бобдаји (Bobdai Gyertyánffy Berta), талентованом уметницом, која одржава клавирске концерте, слика (неколико њених слика налази се у познатим музејима), а уз то ствара вредна дела на књижевном пољу. Замак је замишљен у новокласичном архитектонском стилу, окружен је парком с ретким врстама дрвећа. У конструкцији Наковог замка централни елемент представља кула средњовековног надахнућа, суштински састојак у волуметријском организовању здања великих размера, које је у почетку имало не мање од 99 просторија. У замку је постојао олтар Cinquesento, постојале су десетине слика велике вредности (талијанских и шпанских мајстора из XV-XVIII века, статуе донете управо из Венеције (Carducci), збирка јапанског порцелана, гравире израђене с великом тананошћу, стари намештај из Низоземља, ловачки трофеји из Африке и, не као последња, библиотека са 5.000 томова. У збирци преписке постојала су писма многих угледних чувених личности: Рихарда Вагнера, Франца Листа, Иштвана Сечењија (Széchenyi István), Ференца Деака, Мора Јокаија. Почев од 1920. замак породице Нако прелази од једног власника другом, нико га не држи дуже од 20 година, а дају му се различите намене, зависно од много чега, па и од политичких режима, који су се убрзано смењивали. Током Другога светског рата коришћен је за седиште фашистичке гарде. Немачки војници врше измене на згради, коју користе као касарну и складиште оружја. Ипак, унутрашња оштећења наглашено се јављају првих година комунистичког режима, када је Наков замак постао интернат Пољопривредне школе. Тек је 1974. у замку уређен Дом културе, и то је остао до данас, као место за изложбе, представе и предавања. Сада у Наковом замку ради Градски музеј с Бартоковом собом, с дворанама за историју, археологију и етнографију.

Године 1787. град добија право да одржава годишњи вашар, а од 1837. имао је право на седмичне пијачне дане. Почев са 1857. годином место је делимично прикључено на електричну мрежу Кикиндске централе, уз подршку електране Прохаскиног млина; од 1905. године место је осветљено електричном енергијом; после 1919. јавна расвета је осетно смањена, јер је електрична енергија била обезбеђена искључиво од Прохаскине електране.

На самој половини XIX века постојао је ћурчијски еснаф, који је 1853. подигао крст (сада у порти српске цркве). Током развоја после 1867. године јавља се десетина радионица, мануфактура; године 1882. оснива се Занатлијско удружење, које много доприноси развоју потоње занатлијске индустрије. Почев од 1850. у граду се подиже циглана, дрнда за вуну, Јовановићева опанчара, Керберова (Körber) кожара, фабрика намештаја, уљара Липота Дојча (Deutsch) мл, млин Еде-а Прохаске, парни млин Гергеља Фаље (Falye), циглана породице Опра, кланица у Сигету, Рашофскригова (Raschofscrig) фабрика сирћета, фабрика алкохола Лобела Зингера, пивара (1894). Фабрике су биле сразмерно велике: имале су од 20 до 150 радника. Али не губимо из вида почетке: још 1724. Матијас Ексел (Mathias Oexel) израдио је дозволу да подигне пивару.

Године 1837. основана је прва кредитна банка. У раздобљу 1850-1919. било је више банкарских установа: штедионица, народних банака; и банка “Албина” имала је овде филијалу.

Железница је у Семиклуш стигла сразмерно рано: пруга Перјамош – Валкањ завршена је 1870, пруга Семиклуш – Темишвар 1895. а убрзо је завршена и трећа пруга, правац Чанад – Мако, 1905.

Гимназија у месту постоји од 1894. Садашња српска православна црква изграђена је 1787, синагога је окончана 1794 (сада више не постоји), садашња румунска црква освећена је 1902. Лутеранска црква А.В., завршена 1913, сада опслужује вернике реформатске вероисповести. Месна штампа је разноврсна, мада не обилна издањима и насловима. Под уредништвом Виктора Шрајера (Schreyer) године 1879. изашла је прва месна новина, „Nagyszentmiklósi Közlöny” (у преводу: Великосемиклушки гласник), а 1882. прву немачку новину, „Südungarische Volksblatt” (у преводу: Јужноугарски народни лист), издавала је прва градска штампарија, власништво Натанаила Винвира (Wienwier). У наставку је било и других публикација: “Поморишанин. Недељни лист за просвету, привреду и забаву”, покренут 1895, штампан у месној штампарији Ђуре Јовановића, касније премештен у Кикинду; „Magyar Néplap” (у преводу: Мађарски народни лист), „Nagyszentmiklós” (у преводу: Велики Семиклуш).

Први облици друштвено-културног удруживања отпочињу у другој половини XIX века: постоји касина, српска читаоница, друштво православних Српкиња, српско црквено певачко друштво, занатлијско мушко певачко друштво (1880), ватрогасна добровољачка формација, мешовито певачко друштво (1905), немачко певачко друштво (1910), мађарско читаоничко и певачко друштво, ловачко удружење. Др

Нистор Опреану оснива одсек друштва “Астра” (1890) и Удружење румунских православних учитеља (1900).

Да бисмо истакли допринос града светској културној ризници, поменућемо неколико имена.

Миклош Реваји (Révai Miklós (1750-1807), лингвиста, уредник првога мађарског листа („Magyar Hírmondó”, 1783), професор на Универзитету у Пешти;

Петер Хајм (1834-1904), инжењер, творац поштанске и телеграфске мреже у Мађарској;

Емилија Лунгу-Пухало (1857-1932), прва румунска учитељица у Банату; основала је 1872. женско удружење у Банату а 1874. отворила девојачку школу;

Бела Барток (1881-1945), композитор и фолкорист светског гласа;

Липот Херман (1884–1972), сликар, професор, запажен међуратни уметник;

Ференц Фењвеш (1885-1935), новинар, одговорни уредник листа „Vácszegyei Napló” (у преводу: Дневник Бачке жупаније) у Суботици;

Георге Котошман (1904-1977), свештеник, професор Богословије у Карансебешу, аутор радова из историје цркве.

Најзначајније археолошко откриће на подручју Семиклуша, на месту званом Сигет (Sziget), било је благо од 23 комада у злату, тежине преко 10 кг. Благо је открио сељак Србин Нева Вујин 3. јула 1799, случајно копајући у својој кућној башти, поред неког зида. Сада се то благо налази у власништву Музеја историје уметности у Бечу. Место где је благо откривено налази се у улици Блага (Comorii) и обележено је 1881. спомен-плочом, која више не постоји. До данас се воде противречне расправе у погледу порекла блага, чак се и различитим његовим састојцима приписује различито порекло: аварско, печенешко, прото-бугарско, што покрива више векова, почев са IV.

Пажњу посетилаца заслужује статуа Светога Јована Непомука код католичке цркве, с назнаком године 1757. Старо општинско здање, изграђено 1893, сада је основна школа. Биста Беле Бартока из центра града, спомен-плоче: Бартоку (на згради бивше пољопривредне школе) и Реваји-у (на римокатоличкој цркви) знак су поштовања садашњих житеља према вредностима прошлости.

ГАТАЈА

Барна Бодо

*1323 Gothalo, 1323 Gotaal, 1396 Gatal, 1406 Gathal,
1723 Gatey, 1761 Gattay, 1823(?) Gattája, 1910 Gátalja, 1920 Gătaia*

Место Гатаја, са пет села из непосредне околине, која јој административно припадају, налази се на југозападу државе. Сама Гатаја, као седиште града, простире се са обе стране реке Брзаве. Припадајуће село Скуља лежи на Брзави, западно од Гатаје; остала села (Велики Шемлак, Мали Шемлак, Бутин и Перкосова) налазе се јужно од Гатаје, око брда Шумига, старог вулканског трага у Равници Тисе. Гатаја се простире на површини од 28.518 ха, од чега је 21.008 ха под ораницама. Подручје обухвата пет различитих геоморфолошких јединица: плавинска (висока мало таласаста) равница, падинска равница, Долина Брзаве, Моравичка низија и вулканско брдо Шумиг (205,2 м висине), а пресеца га ток реке Брзаве и њених притока. Клима је умерено-континентална средњег типа. Град се налази на националном путу који повезује Темишвар са Решицом (Караш-Северинска жупанија); удаљен је 52 км од Темишвара и 47 км од Решице.

Место је документарно потврђено први пут 1323. године под називом *Gothalo* (према другим изворима: *Gotaal*), када припада Карашкој жупанији. Назив *Gathal* јавља се први пут крајем XIV века (1396), да би се 1406. као власник помињао извесни Ласло, син Пазнада из Гатхала. Средином XVI века Темишвар и читаво подручје потпада под турску владавину. Велики Шемлак, место уз Гатају и сада саставни део града а у то време тврђава (*Mezősomlyó* или *Nagysomlyó*), било је мета за нападе војних снага из тврђаве Лугожа, тада седишта Лугошко-Северинског Баната, коју Турци нису заузели, па је прикључена Трансилванији. Сасвим разумљиво, напади су узнемиравали Турке, па се по том питању темишварски паша обраћао принципу Жигмунду Баторију.

Између 1688. и 1699. године место је с околином припадало Северинској жупанији. Гатаје нема у попису из 1717. године, али се јавља на Мерсијевој мапи из 1723. под називом *Gattay*. Након што

1778. Аустрија одустаје од управљања Банатом, и то у корист Мађарске, читаво подручје је подељено на жупаније и срезове, а Гатаја је припала Тамишкој жупанији.

Краљевском донацијом, породица Горове постаје велепоседник Гатаје 1823. године; браћа Ласло, Лајош и Карољ додаће назив места свом презимену: Горове од Гатаје. Породица Горове (писци, политичари, а Ласло и његов син Иштван чак и чланови Мађарске академије наука) одсудно је утицала на развој места скоро читав век. Унапредили су пољопривреду, населили сељаке из жупанија Солнок и Бекеш. Православна црква у месту потиче из 1797. године. Римокатоличка црква је изграђена на њиховом земљишту и о њиховом трошку 1836. Отворили су приватну школу, предузели кораке за отварање јавне школе.

Породица Горове је могла с успехом да заступа месне интересе, с обзиром да је Иштван још 1846. ушао у политику, будући изабран за посланика у националној Дијети. По сламању револуције избегао је из земље; 1852. осуђен је на смрт и симболички обешен *in effigie*. Вратио се у земљу 1857. и био посланик и министар у две владе између 1867. и 1870. За своје радове из области економских наука, године 1863. изабран је за дописног, а 1867. за редовног члана Академије.

Железница је стигла у место изградњом пруге Вршац – Гатаја – Лугож – Илија године 1898. У условима специфичног развоја током дотичног раздобља, настале су прве банкарске установе; Нојбергеров парни млин млео је за целу околину.

У међуратном раздобљу, после административне реформе из 1935. године, Гатаја постаје среско седиште, а године 2004. постиже достојанство града. Садашњи град располаже и скромним музејом, основане су и прве невладине организације, као Певачко друштво Дојна, Удружење Ласло Горове (а прво Читалиште било је основано још под крај XIX века).

И што се у Банату ретко догађа, демографски развој је позитиван: према броју од 3.503 житеља из године 1910, при попису 2002. године становништво града набројало је 8.087 житеља, од којих је 78% Румуна, 12% Мађара, Немаца, Срба, Рома и других.

Нажалост, знамените личности рођене у Гатаји нису забележене у разним делима из области месне историје, иако град има киме да се похвали, чак ако се остави по страни породица Горове.

Подсетићемо на три личности, из три друштвена домена. Хронолошким редоследом, први знаменити изданак града јесте Јанош Хорват (1894-1950), новинар и писац; он је објављивао написе у

међуратној темишварској штампи, а збирка песама објављена му је такође у Темишвару 1938. године под насловом *Tükörképek* (Ликови у огледалу). Спорт је у Банату и у Темишвару одавно на челном месту, а наредна личност коју помињемо јесте фудбалер Адалберт Деже (1909-1937), играч у националном тиму Румуније који је учествовао на светском првенству 1930. године. Најзад, значајан представник града је и лекар др Јанош Буковински, рођен овде 1923. као син месног бележника. Уз многе тешкоће он је успео да дипломира из медицине у Будимпешти, након чега је свој дуги живот посветио универзитетској настави и истраживању. Радио је више од пола века у Будимпешти, где је и умро 2006. године.

ДЕТА

Мирчеа Влад Балу

*200 – Colonia Malva (?), 1360 – Deed, 1411 – Ded, 1724 – Deta,
1810 – Oppidum Deta, 1907 – Déd, 1908 – Detta, 1920 – Deta*

Град Дета је мален управни, привредни и културни центар микрорегионалног значаја, на западу Румуније, између Темишвара и границе са Србијом; раздаљина му је 44 км до Темишвара и 118 км до Београда. Дета је саобраћајна петља у којој се врежи више локалних путева, али где се пресецају и две значајне саобраћајнице: једна која повезује Торонталску низију с Карашким планинама и друга која повезује седиште Тамишке жупаније с граничним прелазом према Србији. Налазећи се на надморској висини од 91 м, Дета лежи у ниској равници Брзаве, а кроз место протиче Бирдеанка, притока Брзаве, која у време поплава служи као вентил за Брзаву. Подручјем места влада умерена континентална клима. Административном подручју града Дете припада и село Опатица, на раздаљини од 3,5 км.

Најстарији археолошки трагови воде у епоху бронзе, али треба јасно разграничити историју подручја на којем је град настао и историју самога града, јер је веома мало вероватно да постоји непрекидност између античких насеља и модернога града. Средином II века пр. Хр. подручје је било укључено у Буребистино царство. Између 101. и 271, пошто су подручје заузели Римљани, оно постаје део њихове империје. Према неким историчарима, за време владавине Римљана, место се називало *Colonia Malva*, што би значило град. Од трагова давне прошлости треба поменути некрополу из времена сеоба и монетно благо из XIII века, откривено на локацији Браунмилер.

Прва документарна потврда потиче из године 1360, под називом Деед, када је у неком документу поменут Јоан де Деед, који упућује жалбу скупштини племића Карашке жупаније. Дакле, у време првога документарног помена Дета је припадала Мађарској Краљевини.

Године 1411. поново срећемо место у облику Дед, а 1427. неки документ помиње Петра де Дееда, који добија поседе Јаам и Русолц. Исте 1427. године мађарски краљ Жигмунд поклања племићу Алберту де Нагмихалу више села, међу којима Киздед или Кишдед (то јест

Мали Дед). Године 1446 посед и место припадају извесном Матко Н. Јобађи, а 1496 прелази у власништво Михаља Чакија. Након османлијске победе код Мохача (1526) и пада Темишвара под Турке (1552), Дета, заједно с целим Банатом, подлеже под османлијску власт, као саставни део Темишварског вилајета. Једини помени места из тога раздобља потичу из године 1597, када принцип Трансилваније Жигмунд Батори поклања место Ђорђу Марнаховиту, односно из 1660-1664. године, када се јавља у хроникама турског путописца Евлије Челебије. На основу Пожаревачког мира из 1718. године Банат постаје хабсбуршка провинција, што је значило његов повратак на западне одреднице. Ипак, Дете нема у попису из 1717, нити на Мерсијевој мапи из 1723; ипак јавља се већ 1724. године, први пут са садашњим називом: Дета.

Новоуспостављена власт у Банату отпочела је кампању насељавања подручја претежно немачким католичким становништвом. Године 1720. настањене су у Дету прве породице Шваба, што је убрзо довело до изградње римокатоличке цркве и до отварања вероисповедне школе (1727); настају и први уписи у жупном регистру. Пошто је број католика био у сталном порасту, Римокатоличка парохија из Денте премештена је у Дету. Поменути немачким породицама из Елзаса, Лотарингије и Виртенберга, настањеним у Дети, придодато је 1763. године 60 породица Талијана из области Милана. Од њих је породица Оризи одиграла посебну улогу, јер је завела гајење пиринча, што је било додатни добитак за талијанску породицу али и за саму Дету, јер је производња пиринча, по свој прилици, била значајна: око 800 тона годишње.

Заиста, аустријска власт је довела до брзе модернизације Дете, али место није било поштеђено грозоте аустријско-османлијских ратова; последњи упад Османлија у ово подручје забележен је 1788. године. На то су се надовезале две епидемије: куга 1738-1739, односно колера 1832-1836, које су знатно погодиле Банат и биле препрека његовом развоју.

Упркос тим препрекама, Дета је стално напредовала, као и цели Банат, и све је овенчано проглашењем места за трг (oppidum) 17.

августа 1810. Двадесет година касније у тргу је заснована поштанска постаја, али најзначајнији догађај за унапређење Дете била је изградња железничке пруге Темишвар – Стамора, која је пролазила кроз Дету. Железничка станица је званично отворена 1. маја 1858. и веома је брзо условила пораст трговине житарицама.

С политичког гледишта, Дета је после 1718. следила општи банатски ток: најпре је била под аустријском војном, затим грађанском управом, 1778. ушла је у састав Мађарске и припадала Тамишкој жипанији. Када је избила револуција 1848. године, у жупанији је проглашено опсадно стање, подручје је било подељено на округе, а Дета је припала округу Чакове и потпала под Чаковачки суд. Током револуције кнез је у Дети био Јакоб Франц, фило-аустријски настројен, а по угушењу револуције, управну власт су непосредно преузели аустријски чиновници, које је предводио Петар Остојић, велепоседник из Великога Шемлака. Када је 1867. створена Аустро-Угарска империја, Дета је постала седиште истоименог округа, којем је припало 13 општина. До краја Светскога рата (1918) то се управно стање није мењало.

После 1867. у Дети се оснива низ установа неопходних друштву у сталном процесу модернизације. Тако настају: Друштво за штедњу и кредит, Добровољачко ватрогасно друштво, прва штампарија, прва новина (лист "Dettaer Zeitung"), а 1899. се уводи телефонија. Са урбанистичког становишта најзначајнија остварења била су уређивање градског парка настојањем Антона Крацера и окончање садашње римокатоличке цркве 1900. године.

Настава је ишла истим током. Године 1883. отворена је Шегртска индустријска школа и Женска индустријска школа, а две године касније и прво забавиште. Штавише, 1895. оснива се још једна школска установа, Девојачка основна школа, под покровитељством редовница Notre Dame.

По успостављању хабсбуршке власти, демографски пораст био је константан. Године 1770. село Дета је имало око 600 житеља, највећим делом Немаца; Румуна је било десетак. Немачки елеменат је остао преовладавајући, али је у XIX веку почео да се повећава удео мађарског и румунског становништва. Сходно попису из 1910. године, структура становништва била је следећа: Немаца 2.885, Румуна 1.131, Мађара 954, осталих 177 – свега 5.147 житеља.

Први светски рат је донео велике промене. Новембра 1918, по наредби савезника, у Банат улазе србијанске, затим и француске трупе. Провизорат је потрајао до јула 1919, када је примењена одлука о

подели Баната. На основу те одлуке, Дета је припала Краљевини Румунији.

Међуратно раздобље означило је реконструкцију и развој града: основан је Фудбалски клуб Дета, свечано отворена Реалка (1924) и основана “Фабрика фурнира и дрвне индустрије Прохаска” (1925), сада PLARAF.

Важна одредница у животу града било је оснивање болнице 1948. године, највише заслугом професора Римнеанца (Râmneanțu). При отварању, болница је имала три одељења: Обстетрику, Педијатрију и Инфективне болести; пацијенти су уживали и услуге истовремено отворене Поликлинике. Десет година касније догађа се опет нешто значајно: поново се отвара Реалка, а за њом, 1962. Теоретска гимназија.

Послератном административном реформом Дета је укључена у Банатску област. Поновном административном поделом 1968. године наново су установљене жупаније, и тако је Дета опет доспела у Тамишку жупанију. Те године је место по трећи пут уздигнуто на достојанство града.

Револуцијом од децембра 1989. године окончана је комунистичка диктатура и социјалистички систем. Након прелазнога, не лаког раздобља, нови демократски, капиталистички систем отворио је граду могућност да се развија саобразно западноевропским вредностима, и сопственим снагама, и уз потпору централних установа или страних инвестиција. Најзначајнија страна инвестиција у Дети била је фабрика Еубл АГ, текстилног профила, специјализована за израду унутрашњих компоненти за аутомобиле (волане, таписерије за BMW, Mercedes, Volkswagen, Jaguar, Renault).

Године 2002. Дета је имала 6.418 становника. Мада је као град малена, она има традицију и историјску прошлост која јој пружа велике наде за будућност.

Иако невелика, Дета је могла бити запажена по личностима које су овде рођене или су овде радиле. Чувени песник Ђула Ревецки стварао је у Дети у раздобљу 1875-1877, и ту га је поразило дубоко осећање према младој мештанки Еми Бакаловић, на што данашњем нараштају указује и спомен-плоча на некадашњој кући Бакаловићевих. Дета је изнедрила Јожефа Хаубриха, министра у Пешти у Пајдловој влади (1919). Године 1944. овде је рођен Михај Ј. Спариосу, стручњак у области књижевне теорије, директор Института за европске студије на Универзитету Ђорџије (САД).

ЖИТИШТЕ

Золтан Чемере

*1319 Zenthgyurgh, 1723 St.Czurcz, 1853 Szent-György,
1873 Bega-Szentgyörgy, 1922 Беґеј Свети Ђурађ, 1943 St. Georgen,
1947 Житиште*

Општина Житиште припада Средњобанатском управном округу, а налази се североисточно од града Зрењанина, на средњем току Новог Бегеја. Поред самог насеља, које је административни центар, овој општини припадају и насељена места Честерег, Торда, Равни Тополовац, Вишњићево, Бегејци (Торак), Банатско Карађорђево, Нови Итебеј, Српски Итебеј и Међа. Општина се простире на 525 квадратна км, а према последњем попису (2002), имала је 20.399 становника, српске, мађарске и румунске националности.

Најранији писани трагови о насељу Житишту потичу још из средњег века. У приобаљу реке Бегеја, негдашње жиле-куцавице средњег Баната, трагом извора, већ у XIII-XIV веку наилазимо на групу земљорадничких насеља, која у то време припадају Ковинској жупанији; једно од њих је и насеље Сент Ђерђ (у преводу: Свети Ђурађ), како се у то време називало данашње Житиште.

Средњовековно насеље Сент Ђерђ налазило се 2 километра северно од данашњег Житишта, на старом току Бегеја, у потесу званом Старо село. С десне стране пута Житиште – Банатски Двор, на само 200 метара од овдашње црпне станице, налази се површина под ретком шумом. У њивама око шуме посвуда се налази средњовековни керамички материјал, а на самој ивици шумице налази се површина с грађевинским шутом (уситњене цигле и кречни малтер) и људским костима. Ово су, по свему судећи, трагови негдашње цркве средњовековног Светог Ђурђа, која је била окружена гробљем. У близини овог објекта, након орања, прикупљено је неколико чанкастих новчића угарског краља Стефана IV и један оштећен бронзани крст. Овај локалитет спомиње и Јован Ердељановић у својој књизи *Срби у Банату*, наводећи да су људи у потесу Старо Село раскопали једну хумку и одмах на два ашова дубине нашли много цигала, затим један камен, а по хумци и много костију.

Први писани податак о месту Сент Ђерђ потиче из 1319. године, када га је угарски краљ Карло Анжујски доделио иладијском капетану Тамашу Карталију и његовом брату Етели. Ова породица је касније, по средишту властелинства, понела назив Итебејски. Насеље је, међутим, опустошено 1452. године, када је породица Химфи напала место и растерала овдашње становништво.

У турском раздобљу место Свети Ђурђе налазило се у поседу Мехмед-паше Соколовића; касније је опустело, па се на Мерсијевој мапи Баната из 1723. године наводи као пустара Szent Czurz. Једно време је ова пустара припадала граду Бечкерек. Године 1724. на месту некадашњег насеља, на обали старог Бегеја, насељени су Срби и Румуни. Након укидања Потиско-поморишке војне границе 1751. године број овдашњих српских породица се увећао; међутим, након формирања Привилегованог кикиндског дистрикта 1774. године, део српског становништва се иселио из места, померајући се на север, према територији дистрикта. Тада су у месту насељени Румуни са простора Арадске жупаније; међутим, исто тада је и само насеље премештено са старог Бегеја на трасу новог Бегеја, који је управо тих година био прокопан. Убрзо је почела распродаја коморске земље од стране аустријских власти, па је 1781. године насеље доспело у посед властелинске породице Киш, што је нагнало овдашње Румуне да се одселе у Панчево. У каснијим пописима становништва румунски се живаљ више и не помиње. На њихово место је из суседне Бачке досељено немачко становништво.

У попису насеља Торонталске жупаније из 1787. године насеље Сентђерђ је убележено са 1.230 становника и 160 кућа. До године 1850. број становника се удвостручио, достигавши бројку од 2.569 житеља (1.486 Немаца, 1.073 Србина, 8 Јевреја итд). Према привременом катастру Торонталске жупаније из 1865. године насељу Сентђерђ је припадало 7.778 јутара земљишта, од чега је 4.733 јутра под

ораницама, и 133 јутра под виноградима. Место је имало два велепоседника и 406 малопоседника.

У првој половини XIX века у месту су подигнуте две цркве: римокатоличка је сазидана 1815, док је православна завршена 1839. године.

Насеље је током протеклих 100-150 година у више наврата мењало назив: до 1873. године звало се Szent-György, да би од те године понело назив Bega-Szent-György. После стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, насеље се званично назива Бегеј Свети Ђурађ (1922); након Другога светског рата добија свој данашњи назив Житиште (1947).

У тим послератним годинама, на место протераног немачког живља, насељени су српски колонисти из Босанске Крајине. Према попису из 2002. године, у седишту општине, самом Житишту, има 3.242 становника, претежно Срба, док у осталим подручним насељима обитава национално мешовито, српско, мађарско и румунско становништво.

Лепо је и данас у центру Житишта видети православну цркву из 1839. године, такође, такозвани Деда-Јоцкин парк, затим Рокијев споменик, као и шеталиште на обали Новог Бегеја, на улазу у место из правца Банатског Двора. Нажалост, римокатоличка црква је, одлуком комунистичких власти из времена непосредно после Другога светског рата, порушена.

Место се може дичити вајаром светског гласа који је овде рођен. Иштван Сентђерђи (1881-1938) започео је каријеру у Цириху као каменорезац, али по наговору околине уписао се на Уметничку академију у Брислу (разред ван дер Степена), где ће остварити своја прва дела призната као успела. Касније професор на Академији ликовних уметности у Будимпешти, познат је као савршени портретиста, а његови радови се налазе у музејима Будимпеште, Рима итд.

ЖОМБОЉ

Барна Бодо

*1333 – Chumbul, 1489 – Csomboly, 1723 – Csombay, 1746 – Schumbul,
1761 – Czombol, 1766 – Hatzfeld-Landestreu, 1768 – Hatzfeld,
1800 (?) – Zsomboly, 1899 – Zsombolya, 1918 – Цомбољ,
1924 – Jombolia, 1926 – Jimbolia*

Град Жомбољ лежи у Банатској равници, на додиру Тамишке и Моришке низије. Налази се на раскршћу саобраћајница које повезују Румунију и Србију, будући и гранични прелаз, друмски и железнички, између двеју земаља. Повезан је с Темишваром жупанијским путем DJ59 (43 км) и железничком пругом Кикинда – Жомбољ – Темишвар. Простире се на 79,7 квадратних км, надморска висина му је 82 м, а 2002. имао је 11.605 становника, не много више него пре 100 година. Међутим, радикално се изменила етничка структура становништва: године 1910. од свега 10.893 становника 74,2% били су Немци, 20,8% Мађари и 1% Румуни; сада Румуни чине 72,4% становништва, Мађара има 14,8% а Немаца 4,6%. Српски удео остао је скоро непромењен: 05-07%. Током времена Жомбољ је потпадао под аустријску управу (најпре војну затим грађанску, 1766-1778), под угарску управу (1779-1849), уследило је раздобље Војводине Србије и Тамишког Баната, под царском управом (1849-1860), поново настаје угарска управа (1861-1918), тада улази у састав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1918-1924), да би 1924, на основу међудржавног споразума озваниченог од великих сила, припао Румунији, у замену за друга погранична места. Тада је постао среско седиште. По административној подели из 1929. године место је постало сеоска општина. Године 1950. проглашено је за град, 1965. постало рејонско седиште. По новој административно-територијалној подели из 1968. године поново су заведене жупаније; Жомбољ је по величини трећи град у Тамишкој жупанији.

У првој документарној потврди среће се под називом *Chumbul*, на списку папске десетине 1333. године. У неком документу из 1489. јављају се три места *Csomboly* (*Nagy, Közér* и *Belső Csomboly*), у власништву породице *Csombolyi*. Презиме породице среће се и у

документима из 1520. Године 1552. место су разрушиле Ахмед-пашине трупе, те под турском владавином у Банату оно није постојало; не јавља се ни у попису из 1717. године. Међутим, на мапи грофа Мерсија из 1723. означено је као ненастањено. На војној мапи из 1761. место је означено као Szombol, и под тим видом се среће и после масивних насељавања започетих 1766, којима је управљао царски саветник Ј. В. фон Хилдебранд. Могло би се устврдити да се место препорађало ни из чега, на што као да указује и промена назива у Хацфелд, по грофу Карлу Ф. А. фон Хацфелд-Глајхену (1718-1793), министру при царици Марији Терезији. Вреди преузети део текста из *Монографије града*

Жомбоља (аутори Ј. Ваштаг и Х. Ваштаг, Жомбољ, 1995), да би се дочарали услови под којима су придошлице стигле у место где ће се усталити (или се неће усталити). “Колонисти,

сиромашни сељаци али с најмање 100 уштеђених гулдена, скупили су се у Триеру; ту су, преко Мајнца и Вирцбурга, стигли 1. маја 1766, пешице, праћени колима која су возила болеснике и пртљаг. У Регенсбургу су утоварени на сплавове, да би 12. маја 1766. стигли Дунавом у Панчево. Због заразних болести издржаних у панчевачком карантину, до 9. јуна скоро 40

породица се вратило у Немачку. Остали, уздајући се у будућност, наставили су путовање пешице до нове колоније. Стигавши 11. јуна 1766, ударили су темељ новој насеобини”.

Првобитно насељавање текло је на два огњишта: Хацфелд и Ландештрау; године 1788. она су спојена.

Не улазећи у детаље, подсетимо на поједине значајне моменте развоја новог насеља: 1767 – антихабсбуршка побуна, са хапшењима; 1778 – одустаје се од статуса посебног крунског поседа, дакле од царске управе, и подручје је поново укључено у угарску управу: годину дана Жомбољ припада Тамишкој, а од 1779. Торонталској жупанији; 1781 – генерал Јожеф Чеконић, Хрват пореклом, узима под закуп посед Хацфелд, а 1800, куповином, постаје власник; 1786 – право

на седмични пијачни дан; 1791 – право на годишње вашаре; 1823 – царска диплома којом се додељује право на организовање еснафа; 1848 – током револуције на подручју се воде борбе, падају многе жртве (сам мајор Франц Мадершпах, херој из борби код Беле Цркве, стигавши болестан у Жомбољ, умире, и овде је сахрањен); 1857 – пушта се у саобраћај железничка пруга Жомбољ – Темишвар, прва јавна пруга на садашњој територији Румуније, а друга после пруге Оравица – Базјаш, која је најпре била индустријска, а затим је прешла и на превоз путника; 1863 – отпочиње градња дворца Чито за грофа Чеконића, изван насеља, према пројекту Миклоша Ибла; 1864 – Стефан Бон отвара циглану; 1868 – прва банкарска установа: “Hatzfelder Sparkasse A.G.”; 1870 – први парни млин, власник Прохаска; 1872 – основна јавна школа; 1875 – настају прва удружења; Добровољно ватрогасно друштво и Удружење пољопривредника (прво у Банату); 1878 – отпочиње изградња Чеконићевог дворца у граду; 1878 – Фабрика шешира “Rudolf Decker & Co.”; 1879 – граде се прве куће у радничком кварту Футоку; 1890 – Жомбољ је среско седиште; 1891 – отвара се јавно купатило; 1895 – градска кланица; 1895 – парна циглана; наредних година ничу и друге циглане; 1896 – парни млин “Панонија”; наредних година јавља се још неколико млинова; 1896 – територијална јавна болница; 1898 – друге железничке линије, према Великом Бечкереку, касније према Ловрину; 1899 – назив места постаје званично Zsombolya, како се јавља на мапи још 1800; 1899 – гробље је измештено из непосредне близине железничке станице; 1900 – пушта се у саобраћај садашња железничка станица; 1902 – отвара се девојачка школа “Језулеум”; 1907 – гради се позоришна дворана, касније биоскоп “Уранија”; 1909 – пушта се у рад термоелектрана; 1909 Спортско удружење ZsSE; 1915 – друга Фабрика шешира, “Унион”.

Ради сагледавања економске моћи Жомбоља, довољно је навести списак предузећа национализованих 1948. године: Циглана “Бон”; Фабрика дугмади “Венус”; Фабрика шешира “Унион”; Фабрике обуће “Декер”, “Шмит” и “Мерки”; Кудељара “Траилеску”; Млин “Прохаска”. У вези с раздобљем под Краљевином Срба, Хрвата и Словенаца, хроничари бележе да није било нових улагања, а да је целокупно Чеконићево имање национализовано и расподељено колонизираним учесницима у рату.

Пре комунистичке диктатуре огледа се непрекидни развој. Слично је у погледу друштвено-културног живота. Прве културне установе настају у другој половини XIX века. Године 1866. отвара се Касина, с библиотеком која ће 1934. достићи 10.000 томова; 1877.

оснива се Друштво читалишта (Leseverein), у згради која ће касније постати Дом културе. Највреднија жомбољска библиотека (с књижним фондом од преко 10.000 томова) припадала је грофу Чеконићу; нажалост, са укидањем поседа изгубљена је. Године 1865. оснива се прво, Мушко, а потом, 1893 – Занатлијско певачко друштво. Године 1883. излази прва новина, “Hatzfelder Sonntags Zeitung”, а четири године касније – недељник: “Hatzfelder Zeitung” (после 1900: “Zsombolyaer Zeitung”), који је истрајао неколико добрих деценија (1887-1941), а у њему је сарађивао и песник Петер Јунг. У раздобљу 1890-1895. излазио је *Illustrierter Hatzfelder Volks und Hauskalender*, публикација врхунског значаја, с обзиром да је пружала најпотребније савете за домаћине. Године 1901. покренут је лист “Zsombolyai Közlöny”.

У погледу значајних личности, овде влада стање које се доста ретко среће у малим местима па и малим градовима: већина знаменитих људи који су на неки начин везани за Жомбољ, радила је овде. У већ наведеној монографији (Ваштаг-Ваштаг) набројано је осамдесетак имена: писци/новинари, музичари, ликовни уметници, аутори научних радова, војна лица (генерали), лекари.

Задржаћемо се на неколико личности које су биле и јесу познате и изван виртуалних граница града. Први поменути аутор јесте Јозеф Чеконић, с књигом о узгоју коња, објављеној у Пешти 1817. Политичка личност (сенатор), гроф Јохан/Јанош Н. Пејачевић (1848-1885) потписивао је чланке у пештанским новинама (“Pesti Hírlap”), али има и књигу у којој разматра папство као правну државу (1873, истовремено на немачком и мађарском језику). Имре Чичаки (1860-1935) стигао је у Жомбољ као већ рукоположени свештеник, на позив грофа Чеконића, да буде учитељ грофовеј деци. За његово име везује се оснивање Девојачке школе “Језулеум” (1902). Од младости се посветио изучавању Дантеове *Божанске комедије*, коју ће и превести, а затим објављивати анализе у погледу Дантеове политике, филозофије, теологије, и то у стручним пештанским часописима, иако је био провинцијски свештеник. Најпознатији швапски песник Петер Јунг (1887-1966), самоук, достојан сваког поштовања, послужио је својој заједници са више од 12.000 песама на швапском дијалекту. Банаћанин Петре Стојка (1931-2009), с дипломом Букурештанског универзитета, песник и савршени културни посленик, био је уредник часописа „Secolul 20” у време када је комунистичка власт публикацију једва подносила. Аутор признатих дела, после успешног деловања у престоници, повукао се у Жомбољ, где се, изван књижевног

стваралаштва, посветио месном културном животу, поставши човек-установа. Покренуо је изванредне пројекте, као што је овдашњи Музеј штампе.

У области музике одликовао се Емерик Барцер (1895-1961), хоровађа и диригент; он је основао више музичких формација у међуратном Жомбољу; такође је компоновао песме за глас, али и оперету *Grüß mir mein Banat*.

Најзад, поменимо двојицу сликара што су пронели славу Жомбоља по свету. Први је нико други, до Стефан Јегер (1877-1962), који се, након студија у Темишвару, Сегедину и Будимпешти, године 1910. вратио у Банат, настанио у Жомбољу и постао “швапски сликар”, како су га прозвали по тематици његових радова. Многа дела су му изложена у месном музеју, који носи његово име. Други сликар, Реже Бургхарт (1884-1963), рођен у Жомбољу, имао је шансу да студира у великим светским центрима (Милану, Риму, Паризу, Лондону). Вративши се у Будимпешту, постао је познат и признат сликар, носилац бројних диплома и награда, с радовима изложеним у Националној уметничкој галерији у престоници Мађарске. У раздобљу 1937-1948. био је професор на Уметничкој академији у Будимпешти.

КОВАЧИЦА

Золтан Чемере

1853 Antalfalva, 1922 Ковачица, 1943 Kovatschitza

На пола пута између данашњег Зрењанина и Панчева, у непосредној близини Делиблатске пашчаре, сместила се Ковачица, општина са подручјем од 419 квадратних км, коју чине места: Ковачица, Идвор, Уздин, Падина, Дебељача, Црепаја и Самош, са свега 27.890 (према попису из 2002. године).

О интензивном и непрекидном животу на овим просторима речито сведоче археолошки налази откривени у самом насељу или у његовом непосредном окружењу. Најранији трагови откривени су у потесу Виногради, на лесној тераси, на ивици негдашњег речишта, између Ковачице и Дебељаче. Августа 1977. године, на локацији будуће Фабрике шећера, констатован је локалитет с траговима живота из праисторије и средњег века. Откривена је некропола са 14 гробова са спаљеним покојницима из позног бронзаног доба. У урнама су, поред калцинисаних костију, налажени и метални предмети, а од гробних придарака биле су заступљене керамичке посуде (зделе и шоље).

На излазу из насеља, с десне стране пута за Падину, налази се дугачка греда звана Чапаш. На том месту су раније мештани копали земљу за своје потребе. Након Другога светског рата, на овом простору су у више наврата налажени материјални трагови Сармата (I-IV век н.е.). Откривено је више јама са уломцима сиве сарматске керамике, али и нешто уломака римско-провинцијске грнчарије. Исто тако, на више локалитета у околини насеља откривени су сарматски гробови из касноантичког периода (Старе јаме, циглана „Јанко Чмелик” итд), с типичним гробним прилозима (мале посуде у облику амфора и крчага без дршки, бронзане фибуле, ђинђухе од стаклене пасте или ћилибара итд).

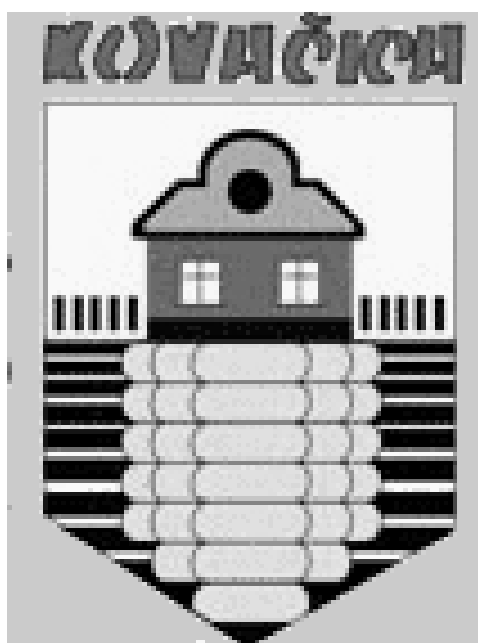
Негде у близини овог места у средњем веку (1385) се налазило насеље Максонд, по којем је касније прозвана и Максонд-пустара

(данашња Делиблатска пешчара). Након протеривања Турака и формирања Тамишког Баната, поново је оживео и крај између Тамиша и Дунава. Средином XVIII века Ковачица је коморска пустара, без људских станишта. Међутим, након укидања Потиско-поморишке војне границе, на овој пустари су 1751-52. године насељене српске породице. Тако се формирало прво насеље на месту данашње Ковачице. У другој половини XVIII века насеље је добило назив Анталфалва, који ће остати у употреби све до после Светског рата, односно до године 1922. Током 1867. године, након формирања Немачко-илирске војне регименте, место постаје седиште граничарског пука.

Током 1801-1803. године из жупанија Арва, Тренчин и Бекеш у насеље пристижу Словаци евангелистичке вере, заједно са својим свештеницима и учитељима. Њихова црква је у месту подигнута 1822. године. Током 1802. године у месту је почела да ради и народна школа, са ђацима словачке народности. Први учитељи били су Јан Шимек и Јакоб Дауф, а учитељски помоћници – Самуел Оучки и Павел Беличка. Број ученика се постепено повећавао (школске 1802/3 – 49, 1833/4 – 97, 1869/70 – 147 ученика). Број одељења такође: до 1869. године је постојало једно, а од те године два одељења. Школска зграда је подигнута 1833. године. Учитељска плата је 1864. године била 240 форинти годишње.

У месту је током пописа становништва 1836. године забележено тек 748 житеља, да би се тај број до 1850. године повећао на чак 2.626 становника. Након укидања Војне границе 1872. године, насеље Ковачица (Анталфалва) било је припојено Торонталској жупанији. Почетком XX века било је седиште истоименог среза, у оквиру Торонталске жупаније.

У месту је 1911. године забележено 1.150 домаћинства и 5.500 становника, претежно Словака евангелистичке вере.

Након припајања Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, насељу је враћен стари назив Ковачица (1922).

Приликом пописа 2002. године, у самој Ковачици је било 6.764 житеља, претежно Словака, док у осталим местима општине живи мешовито: српско, мађарско и румунско становништво. Ковачица је, иначе, највеће насеље Словака у Банату и најзначајнији центар наивне уметности у Војводини.

Ликовно стваралаштво сликара наиваца у Ковачици условило је оснивање Галерије наивних сликара 1955. године, која, у оквиру сталне поставке, чува и приказује дела овдашњих сликара Јонаша, Халупкове, Књазовица, Сокола и Вењарског и др. Поред Галерије, у истој згради, налази се Етнографска збирка – стара сељачка словачка соба, где су представљене ношња, алатке и други предмети из области покућства.

КОВИН

Золтан Чемере

*1153 Qvewen, 1392 civitas Koviniensis, 1430 castrum Koviniense,
1460 castrum Koveinse, 1853 Kubin, 1881 Kevevára, 1894 Temeskubin,
1896 Temes-Kubin, 1922 Ковин*

Мало је места у Подунављу, која могу да се подиче тако богатом и бурном историјом као што је то варошица Ковин, смештена на крајњем југу данашњег Баната у Србији, у приобаљу реке Дунава.

Историја ове варошице од самих почетака је уско повезана са оближњом реком Дунавом, пошто се ту налазио један од најповољнијих прелаза (ковина) преко ове велике реке. Овај прелаз су у античком периоду користиле и бројне варварске војске (Хуни и Авари), полазећи у напад на провинције Римског Царства, односно Византије.

На простору данашњег града интензивно се живи још од праисторијског доба. То потврђују и случајни налази из улица Цара Лазара и Вука Караџића, који су откривени 60-тих година прошлог века приликом извођења земљаних радова. У улици Цара Лазара откривени су делови некрополе са урнама и спаљеним покојницима из позног бронзаног доба (1100-900. год. пре н.е.). У улици Вука Караџића при земљаним радовима било је откривено неколико сарматских гробова из античког периода (I-IV век н.е.), али је интересантно да је ова некропола била укупана у старију бронзаноdobну некрополу. Материјал са споменутих локација данас се чува у археолошкој збирци Центра за културу у Ковину.

Само насеље Ковин се у писаним изворима први пут помиње 1071. године, када се у овом месту задржао угарски краљ Шаламон приликом свог повратка с балканских похода. У другој половини XII века место је постало средиште новоосноване Ковинске жупаније (територије са 66 села, 3 трговишта и 3 утврђења.). Арапски географ Идриси, у свом делу насталом средином XII века, описује насеље Ковин као богато и напредно место, с бројним вашарима и занатским

радионицама. По његовом опису, из Ковина се трговачки пут даље пружао на север, према Чанаду и унутрашњости тадашње Угарске. Овим путем је стизала роба из Бугарске, Византије и других удаљенијих земаља.

Током свога вишевековног постојања овдашње утврђење преживело је бројне опсаде (Монгола, Турака итд), али и неколико великих разарања, што је и археолошки потврђено. Само утврђење налазило се на издигнутом платоу, којем се некада могло прићи само са севера, лесном гредом, којом се данас пружа урбано језгро града, док је са осталих страна оно било опкољено водопадним теренима Дунава. Остаци бедема, добрим делом засути и прекривени вегетацијом, могу се пратити у већој дужини на западној, а посебно на северној ивици платоа. На јужном делу негдашњег града још су видљиви темељни зидови куле са пиластрима, као и мањи део бедема, на којем је могуће разликовати три фазе градње. Непознаницу

представља време настанка овдашњег утврђења. Према старим угарским хроникама, Ковин је већ у IX веку имао земљано утврђење, такозвано градиште, које се налазило у поседу кнеза Глада. У каснијим вековима Ковин је био погранично утврђење Угарске, у почетку према Бугарској и Византији, а касније и према Србији. Археолошка истраживања која су током 80-тих година прошлог века организована у

унутрашњости негдашњег утврђења, показала су постојање два хоризонта у животу самог утврђења, које је трајало од XII до XV века. Прва, старија етапа трајала је од XII до средине XIII века. Из овог периода је откривено неколико стамбених објеката са зидовима од камена и ломљене опеке и подницама од набоја. Средином XIII века, услед неке велике катастрофе, живот у граду био је изненада прекинут. Ово разарање се може довести у везу с најездом Монгола у пролеће 1241. године. Другој, млађој етапи, припада археолошки материјал

XIV-XV века. Из овог периода откривено је неколико надземних и укопаних објеката, са керамиком рађеном на брзом витлу.

Свој највећи економски процват средњовековно насеље Ковин доживело је у XIV веку, када се у изворима неколико пута наводи као *civitas* (1353, 1393). Године 1366. у месту је основан и фрањевачки самостан, који се у каснијим деценијама спомиње као центар посебне фрањевачке кустодије. У својој посве дугој историји, стари ковински град је видео и више крунисаних глава. Тако је у октобру 1368. године у Ковину боравио угарски краљ Лајош (Лудвиг) I (од 1372. краљ Пољске), док је 1523. године овај град угостио и угарског краља Лајоша II (који је касније погинуо на Мохачу).

Крајем XIV века Угарској је са југа запретила нова опасност, овога пута од стране турских освајача. Све учесталији напади Турака Османлија на пограничне жупаније Угарске током XV века, довели су до постепеног замирања привреде у овдашњим градовима, а касније и до иселења дела становништва. Након првог пада Деспотовине 1439. године, турске хорде прешле су Дунав и разориле ковински град. Избегло становништво Ковина тада се одселило далеко на север, населивши, у централном делу Угарске, острво Чепел (надомак данашње Будимпеште). Новоосновани градић назвали су Ráczeve (Српски Ковин).

Пред све жешћим налетима турске армаде, ковински град је током XV века у више наврата био обнављан. Београдски капетан, потоњи гувернатор Михаљ Силађи, ујак краља Матије, наредио је 1459. године да се град утврди, и поставио је у граду јаку војну посаду. Наредна, и по свему судећи последња, обнова града уследила је 1478. године, у време угарског краља Матије Корвина.

У турском периоду је ковински град био обезбеђен јаком турском посадом. Након протеривања Турака, средином XVIII века постао је део аустријске Војне границе. Последњи пут био је изложен нападу турске војске током аустро-турског рата 1788-1791. године. Након укидања Војне границе 1872. године ушао је у састав Тамишке жупаније и постао седиште среза. Током XVIII-XIX века Ковин је насељаван у више таласа, добивши до почетка XIX века национално мешовито становништво. Према подацима из 1911. године, место је тада имало 7.345 становника, српске, мађарске, немачке и румунске националности. До данас се тај број удвостручио; године 2002. било је 14.250 житеља.

Ковин је данас седиште истоимене општине у јужно-банатском управном округу, којој још припадају места: Плочица, Скореновац, Баваниште, Мраморак, Делиблато, Гај, Шумарак, Мало Баваниште, Бели Брег и Дубовац. Општина се простире на 730 квадратних км и имала је 2002. године 36.802 становника.

У новије време Дунав је код Ковина премошћен, тако да овај подунавски град и данас важи за значајно транзитно место.

У њему се, као знаменитости великог значаја, могу видети рушевине средњовековног утврђења на обали Поњавице и црква храма Светих Арханђела Михаила и Гаврила.

НОВА МОЛДАВА

Адријана Поповић

*Sec. XV Warsal, Sarvar, Waralicz, 1558 Mudava, 1717 Posneazi,
1723 Peşneak, 1761 Boşneak, 1867 Neumoldova,
1908 Moldova Bánya, 1919 Moldova Nouă*

Нова Молдава је град на југозападу Румуније, на југу Караш-Северинске жупаније, у западном делу дунавског тока, на југоисточним падинама Локве, на надморској висини од 270 м, будући у исто време први град од уласка Дунава у нашу земљу.

Град се граничи на југу с реком Дунавом, на северу – с општинама Грник и Карбунар, на истоку – с општином Коронини, на западу – с општином Пожеженом, и налази се на следећим растојањима од главних прелаза румунско-србијанске границе: 30 км до прелаза Најдаш, Караш-Северинска жупанија; 55 км до прелаза Моравица, Тамишка жупанија.

Кроз место пролази национални пут DN57, који иде узводно левом обалом Дунава од Оршаве до царинарнице Најдаш (114 км) и повезује се северно с Оравицом (48 км) и с европским путем E70 код Моравице. Посредством путева DN57 и DN59 место је повезано с Темишваром, посредством DN57 – с Оршавом, посредством DN57B – с Анином, а посредством DN57B и DN58 – с Решицом, седиштем жупаније, од које га дели 85 км. Нема непосредну железничку везу, а најближа железничка станица је у Оравици, на 45 км. Ваздушни превоз одвија се преко темишварског аеродрома, који се налази на раздаљини од 195 км.

Град припада природном парку Ђердапа. На подручју места налази се резерват Валеа Маре, који се простире на 325 ха, све до под врх Горгану Мик, и обухвата шуму у којој расту биљне врсте карактеристичне за средоземље. У оквиру резервата налази се пећина звана Хајдучка јама.

Као седиште општине у оквиру Банатске области (1950), Нова Молдава је проглашена градом године 1954, а с административно-територијалног гледишта обухвата још и Стару Молдаву, Молдовицу, Нову Варош и Мачевић.

Најстарију атестацију има Стара Молдава, пристаниште на Дунаву. Овде се налазила дачка тврђава *Castellum Mudavae*; уз њу су Римљани изградили каструм, над којим ће се 1427-1428. подићи тврђава, коју ће затим Турци уништити у XVII веку. После 1552. место потпада под османлијску власт као седиште санџака; 1558. јавља се под називом Мудава, али у мађарским документима XV века – и под иним називима: Варсал, Сарвар, Варалиц. Назив Стара Молдава очигледно је новији, да да би се место раликовало од Нове Молдаве.

Мачевић је документарно потврђен 1515. под називом *Macsóhovicz*, затим 1723. као *Mathiovicz* а 1761. као *Matiovaz*.

Молдовица је заснована око 1773. насељавањем мајстора за справљање дрвеног угља и за сечу стабала, затим се развила узастопним насељавањем Шваба, Тиролаца, Француза и, на крају, Румуна из Олтеније, које у месном говору називају „буфенима“. Током времена носила је разне називе, као Штојердорф или Карлсдорф.

Прва документарна потврда Нове Молдаве потиче из 1717. године, када је место имало 32 куће и припадало Паланачком дистрикту, под називом *Posneazi*. На мапи из 1723. године место је уписано као Пешнеак, а 1761. као Бошњак (мештани га и данас тако називају). Изгледа да су постојала два насеља (Бошњак и Барон), која су спојена (1775) у садашњу насеобину. Ипак, тек се године 1908. у Катастарској књизи среће назив *Neu Moldova* или *Moldova Bánya* (Рудник Молдава).

Нова Варош је недавно засновани квартал у Дунавском лугу, где су била пољопривредна поља Срба из Старе Молдаве; почев од 1960. године тамо су грађени стамбени блокови за намештенике Рударског предузећа.

Проналасци у припадајућој Старој Молдави потврђују човеково присуство на том подручју на размеђи неолитика и епохе бронзе. Изгледа да је касније, у време Римљана, на подручју Нове Молдаве постојало насеље, у чијим су рушевинама откривене цигле с ознаком *Cohors III Delmatarum*, као и бројне монете.

У Старој Молдави су откривени и трагови неутврђенога дачког насеља типа *promontoriu barat*, који су пронађени и на Стени Љупкове, те у местима Коронини, Дивић, Соколовац.

За време римске владавине Нова Молдава је била значајно рударско насеље, што потврђују бројни налази, од којих је најзначајнији био у потесу *Ogașul Văieșului*. Из овдашњих рудника је тада вађено злато, сребро, бакар, гвожђе, олово. Бројне римске јаме које су се очувале кроз векове условиле су и забуну Талијана

Франческа Гризелинија, који је, посетивши Нову Молдаву 1776. године, локализовао овде античку *Centum Putea*. У римско време рударско подручје Молдаве и пловидба Дунавом надгледани су са каструма у Старој Молдави и Пожежени.

У Старој Молдави (на ади Острво), као и у околини садашњег хотела у Новој Вароши, откривени су префеудални и рани феудални налази. Током X-XI века подручје Молдаве припадало је војводству које је предводио Глад и касније Ахтум. Археолошки је потврђена и непрекидност веза с Византијом.

Како се Нова Молдава налазила у суседству двеју значајних тврђава на Дунаву, Коронинија и Пожежене (*Zenthlazlovara și Possezyn*), њено становништво је, током мађарске владавине, дало значајан допринос антиосманлијској борби.

Када су Турци заузели Банат 1552, ово подручје је постало санџак у оквиру Темишварског пашалука. Седиште је било у Старој Молдави и 1588. носило је назив Мудава (који и сада користе мештани).

После 1718. године успостављена је хабсбуршка владавина.

Ради одбране границе и коришћења богатстава са овог подручја, власти су, почев од године 1722, започеле интензивно насељавање Немаца, Срба, Чеха, па чак и Талијана, Француза и Шпанаца. Године 1727. у Старој Молдави је постојала мануфактура коже, а 1728. отпочиње рударска делатност: вади се сребро, гвожђе и бакар посебног квалитета. Та делатност била је помућена 1737-1739. године антихабсбуршким устанком, у којем је учествовало и румунско месно становништво. Од 1741. Нова Молдава је постала један од 4 монтанистичка центра у Банату. Године 1771. овде је било 8 галерија.

У току 1848. и 1849. године житељи са садашњег подручја града (око 3.500 становника) учествовали су у револуцији, која није довела до остварења жељенога. У наредном раздобљу у Новој Молдави је основана Фабрика сумпорне киселине, која је користила месну руду.

Због нискога корисног дејства, фабрика је затворена 1896. и порушена 1898; сам рудник је затворен

Пријемчива за румунске идеале: слободу и национално јединство, становништво Нове Молдаве је са одушевљењем учествовало у догађајима 1918. године. При доласку румунске војске радост је била посебно велика. Учитељ Александру Мојси, аутор монографије о Клисуре, очевидац догађаја, писао је: „Одушевљење и радост биле су такве, какве до тада, а ни од тада нису биле, и можда ни убудуће неће више бити“.

У међуратном периоду становништво Нове Молдаве је наставило да се суочава с тешким друштвено-економским проблемима; због тога се део мештана иселио, неки чак и у иностранство, у потрази за послом.

Године 2006. у граду Новој Молдави било 13.975 становника.

Становништво града је хетерогено. То је мултиетничко градско насеље, у којем има Румуна, Срба, Чеха, Мађара, Немаца, Рома. У Новој Молдави као таквој (укључујући Нову Варош) житељи су претежно Румуни, а у Мачевићу и Старој Молдави – Срби. Својим специфичностима, етничке заједнице су дале значајан допринос култури града.

Заједница Срба, концентрисана у Старој Молдави и Мачевићу, православне је исповести, уз задржавање Јулијанског календара. Славама поводом храмовних црквених празника, те својим обичајима, традицијом, песмама, играма и народном ношњом, они одражавају у култури новомолдавског града специфичан српски колорит.

Чешка заједница је малена, католичке вероисповести, али са специфичним традицијама.

Ромска заједница се одликује занатском уметношћу и специфичним играма.

Нова Молдава, са знатним туристичким потенцијалом на подручју Дунавске клисуре, пружа туристима праву прилику за опуштање и разоноду.

Са садашњег подручја града потичу бројне значајне личности. Емилијан Јосимовић (1823-1897), архитекта са студијама у Бечу, радио је на изградњи Бегејског канала, а од 1845 боравио у Београду као професор и ректор Лицеја (по тадашњој терминологији: факултета), члан Српске академије наука и бројних стручних удружења. Аутор је уџбеника за математику, физику и архитектуру, намењених средњој и високој настави. Израдио је урбанистички план за модернизацију Београда (1867); главна историјска улица, названа по наручиоцу

пројекта, кнезу Михаилу, има на видном месту плочу с именом архитекте, пореклом из Старе Молдаве.

Васа Радонић (1880-1938), шумарски инжењер, радио је на везивању Делиблатске пешчаре пошумљавањем и објавио монографију о њеном санирању.

Никола Гавриловић (1912-2006), такође Молдавац, универзитетски професор у Новом Саду, аутор је бројних студија из области историје наставе у историјском Банату и румунско-српских веза; објављивао је на српском и румунском језику.

Дакако списак не само да није потпун, него се с дана у дан употпуњује.

НОВА ЦРЊА

Золтан Чемере

*1853 – Ungar Zernja, 1854 – Magyar Czernja, 1894 – Magyar Csernya,
1910 – Magyarcsernye, 1922 – Нова Црња, 1943 – Neu Zerne*

Нова Црња спада у ред најмањих општина Аутономне покрајине Војводине (укупна површина јој је 273 квадратна км, а има 12.705 становника). Осим административног средишта, овој општини припадају и насељена места: Војвода Степа, Александрово, Српска Црња, Тоба и Радојево. У Новој Црњи живи претежно мађарско становништво, док у околним местима општине живи мешовито српско и мађарско становништво.

Пре више столећа земљиште око Нове Црње било је плавно подручје Турског Бегеја, па се и на најранијим мапама ово земљиште представља као веома мочварно. Једино место безбедно од поплава налазило се источно од данашњег насеља; реч је о издуженој лесној тераси, која се из правца Руског Села пружа према Новој Црњи и даље према Честерегу и Банатском Двору.

Археолошки трагови показују да је у околини данашње Нове Црње човек обитавао још у праисторијском раздобљу. Занимљиве трагове крију пескаре северно од садашњег огњишта, уз сам пут за Руско Село. Крајем прошлог века у овим позајмиштима песка откривено је неколико келтских урни (IV век п.н.е.), као и неколико скелетних гробова Сармата (II-IV век н. е.). Крајем XIX века у пустари Бозитово откривени су трагови из доба велике сеобе народа.

Током средњег века, на месту данашње Нове Црње није постојало насеље, али је зато у његовом ширем окружењу било неколико села са црквеним објектима (Честерег, Удварнок, Петерд итд).

У време Великога бечког рата, 26. августа 1695. године, у мочварама око данашње Нове Црње одиграла се велика битка између султанове и аустријске војске, с великим бројем жртава на обе стране. По тадашњим подацима, царска војска је изгубила 2.000 пешадинаца и 1.146 коњаника, док је султанова војска изгубила чак 8.000 ратника.

Данашње насеље је релативно новог датума. Настало је крајем XVIII века, у време поновне колонизације Баната, када је само на

северу регије никло више десетина нових насеља, са претежно немачким становницима или мађарским живљем из околине града Сегедина. Нова Црња је настала 1798. године, као део Жомбољског властелинства племићке породице Чеконић. Генерал Јожеф Чеконић је прве досељенике населио на пустари Бозитово, па се ово насеље у наредном периоду наизменично називало Бозитово и Мађарска Црња.

Насељени на ниском, водопадном земљишту, житељи места деценијама су водили тешку борбу с плавним водама Бегеја. У сећању становништва посебно су остале запамћене поплаве из 1816. и 1871. године, које су биле пропраћене и изостанком летине, а самим тим и великом немаштином и глађу. У тим годинама велике немаштине, гладне житеље места помагао је овдашњи властелин, делећи кувану храну и жито. Велике муке причињавао је мештанима и недостатак здраве пијаће воде, због чега је у више наврата харала колера (1831, 1849 и 1866. године). Највећа је свакако била епидемија из 1831. године, која је у месту однела чак 392 живота.

У време Револуције и грађанског рата 1848-1849. године становништво Нове Црње делило је судбину целог подручја. Пред ратним страхотама житељи овог места су јануара 1849. године избегли на просторе северно од Мориша. Током наредних месеци насеље је опустошено и опљачкано, а страдала је и архива месне жупе.

И поред свих ових недаћа, место се током XIX века постепено увећавало и развијало. У попису становништва Торонталске жупаније из 1836. године насеље Нова Црња је убележено са 1.884 житеља. Двадесетак година касније (1857) у месту је пописано 2.949 становника (2.879 римокатолика, 45 православаца, 8 калвинаца и 17 Јевреја). Према привременом катастру насеља Торонталске жупаније из 1865. године, насеље Нова Црња је располагала са 12.249 јутара земље, а од тога је 6.464 јутра било под ораницама (остало је било под шумом, ливадама, мочварама итд). Уз велику подршку месне властелинске породице Чеконић, али и уз свесрдно залагање овдашњих мештана, постепено се мењао лик самог места. Тако је 1828. године подигнута прва богомоља, која је уједно служила и за одржавање наставе. У пролеће 1844. године (после две године градње) завршена је зграда овдашње католичке цркве (посвећене светој Агати), која и данас улепшава центар насеља. Нова општинска зграда завршена је 1853. године, док је 1875. у месту одржан први сеоски вашар. У пролеће 1898. године предата је на употребу железничка пруга уског колосека, која је Нову Црњу боље повезала са околним местима. Сачувана је и допадљива стара железничка станица. У XX веку место је добило

позориште, нови млин, пијацу, нову школску зграду (Основна школа „Петефи Шандор“), зграду општине и поште. До деведесетих година прошлог века окосницу привреде читавог региона представљале су овдашња уљара и шећерана. За потребе шећеране у Новој Црњи, чак је прокопан и такозвани Шећерански канал, у дужини од преко 10 километара, који је и данас, због чисте, незагађене воде, омиљено стедиште спортских риболоваца.

Међутим, попут већине војвођанских места, у последње време и Нову Црњу погађа такозвана бела куга. Из деценије у деценију у месту се непрекидно смањује број становника. Док је 1911. године забележено чак 4.130 житеља у 455 домаћинстава, тај број је према последњем попису из 2002. године, опао на свега 1.869 становника. У недостатку посла, радно способно становништво исељава се у веће економске центре (Зрењанин, Суботицу итд) у потрази за бољим животним условима.

НОВИ БЕЧЕЈ

Андраш Барат

*1332-37 Beche, 1342 castellanus de Beche, 1386 castrum Beche,
1440 oppidum Beche, 1853 Türk. oder Neu-Betsche,
1881 Törökbecse és Aracs, 1922 Нови Бечеј и Врањево,
1947 Волошиново, 1952 Нови Бечеј*

Не зна се тачно када је и како Нови Бечеј добио свој назив, ко га је и када основао. Једно је сигурно: Бечеј је са својом тврђавом заузимао значајно место на списку насеља, која су имала утицаја на државну политику у низу историјских догађаја, понекад и на широј територији.

После пропасти насеља које се у доба Римљана налазило на месту садашњег Новог Бечеја, о њему се, као што је случај и са осталим насељима у Банату, прилично дуго не зна ништа, али већ у доба Стефана I (997-1038) Бечеј се јавља као насељен.

У време покрштавања Мађара у хришћанство, у ове крајеве су се доселиле и две породице француског порекла: Веche и Gregor. Оне су имале значајну улогу на пољу религије у овом делу Угарске, а места која су населиле означавања су њиховим именима. Назив Бече наводно је последица погрешно изговореног имена Веche. Према овој тврдњи, први поседници и господари Бечеја, по којима је вероватно и добио назив, били су Веche и Gregor, а касније њихови потомци. Тога мишљења је и историчар Рудолф Шмит: у својој студији *Град Бечеј* он такође наводи да је место добило назив по породици Бече-Гергел, која је живела под првим краљем из куће Арпадовића. То би се, дакле, могло сматрати и првим историјским податком о настанку Бечеја.

Као година првог јављања Бечеја у историји под тим називом може се узети податак из књиге Ђерђа Ђерфија *Историјска географија Мађарске у време Арпадоваца*, где описује Бечеј, а између осталог пише: „Важан прелаз преко Тисе. Године 1091. кумански војсковођа Каполч с пљачкашким трупима, долазећи из правца Токаја, на овом је месту [то јест спрам Бечеја] прешао Тису, с намером да код доњег Дунава напусти земљу [Угарску]“. Додуше, он ту даје објашњење да је реч о Бечеју у Бачкој, али то је прилично непоуздана тврдња. Први

поузданији подаци о Бечеју потичу из једне повеље краља Беле IV, из 1238. године. Краљ поклања изнова село Бечеј (vila Weche) Конвенту крсташа из Столног Београда. Овим се потврђује да је Бечеј и раније постојао. Сентклараји је категоричан у тврдњи да се Бечеј одувек налазио на месту где је и данас. Тврдњу да је некада био на острву, он објашњава тиме што је Тиса, због таложења муља и песка, мењала своје корито.

Бечеј је, до средине XIII века, са околним подручјима, лепо напредовао, по Сентклараји-у чак цветао. Развијала се земљорадња, мануфактура, трговина. Захваљујући свом повољном горграфском положају, одржавао је врло живу саобраћајно-трговачку везу с јужним крајевима, посебно с Византијом. Тај процват је временом био угрожен, и Бечеј је преживео велике потресе, када су се 1241. године у овим крајевима појавили Татари на челу с Бату-ханом. У пописима

папске десетине Бечеј већ има парохију. Године 1386. потоњи краљ Жигмунд привремено је даровао место Ласлу и Иштвану, синовима Иштвана Лошонција. На почетку XV века Бечеј је у поседу српског деспота Стефана, од кога га наслеђује Ђурађ Бранковић; он га 1440. године даје у залог Ласлу, сину Михаља Гестија. Исте године краљ Владислав I одузима посед

од Гестијевих и даје га Талоцијевима. Након смрти краља Владислава, Бечеј се поново обрео у поседу Бранковића. На основу одлуке Земаљског сабора из 1450. године Јанош Хуњади одузима овај град од Бранковића.

Тврђава и насеље Бечеј грађени су на острву, и већ 1440. године овдашње насеље има привилегије трговишта, као и право царинења робе. Године 1442. Торонталска жупанија је у Бечеју држала своја заседања. Године 1451. тврђава је поново у рукама Ђурђа Бранковића, који је 1458. године уступа Михаљу Силађију; касније, тврђава и град

прелазе у посед краља Матије. Године 1492-1493. право на имање полагали су Геребови.

За време Турака место није опустело. У време ратног похода кнез Фридрих Август је 1695. године боравио у Турском Бечеју. Доста података из турског периода бечејске тврђаве, пружа познати путописац Евлија Челебија, који је шездесетих година XVII века пропутовао ове крајеве. У то време, од 168 насеља у Банату, само је 9 имало статус града, паланке, вароши; један од тих био је Бечеј. Према опису Евлије Челебије, Бечеј је било вакуфско, задужбинарско добро, у њему се у то доба налазила војничка посада од 40 момака, порезника, царински инспектор и јаничарски сердар. Рушење бечејског утврђења отпочето је марта 1701. године, под управом сегединског команданта Јохана Фридриха де Глобича.

Приликом коморског пописа 1717. године, Турски Бечеј се налази међу местима бечкеречког округа, са 20 домова. Цар Јосиф II је приликом обиласка Јужне Угарске 10. и 11. маја 1768. године посетио Турски Бечеј, и ту преноћио. Други пут је боравио овде 1773. године, наставивши пут према Меленцима и Бечкереку. Године 1782. породица Сишањи је добила Турски Бечеј као донацију. Последња три изданка породице Сишањи била су девојке, и оне су се поудавале: једна за Липота Рохонџија, пуковника, друга за грофа Кароља Лајнингена, трећа за Ђулу Урбана. Тако је гроф Карољ Лајнинген-Вестербург, генерал устаничке војске из 1848. године, погубљен у Араду, постао поседник у Турском Бечеју.

Године 1886. трећина насеља је изгорела у пожару, а 1893. местом је харала колера.

Насеље Врањево (варијанта Фрањево) настало је након укидања Потиско-поморишке војне границе 1751. године. Населили су га српски граничари. По заснивању Великокикиндскога привилегованог дистрикта, Врањево улази у његов састав.

Потоњи Нови Бечеј су 1918. године чиниле две посебне административне општине: Врањево, с претежно српским, и Турски Бечеј, с претежно мађарским живљем, а одвајао их је само један канал (јендек).

Ова места су изнедрила приличан број значајних личности. Овде ћемо навести само неке: Јосиф Маринковић, композитор; др Јене Сентклараји, професор, свештеник, историчар, дописни члан Мађарске академије наука, почасни члан Српске академије наука; др Владимир Главаш, правник, адвокат, добротвор, (пријатељ Светозара Милетића, Ј. Ј. Змаја, Ђуре Јакшића); Јоца Савић, театролог; Димитрије

(Бранковић), архимандрит крушедолског манастира и ректор Карловачке богословије; Никанор (Иличић), епископ бачки; Лазар Павловић, лекар и посланик у Угарском сабору; Владимир Мајински, адвокат, и други.

Српска војска под командом капетана Милочића, а под заповедништвом Драгутина Ристића, ушла је у Врањево 21. новембра 1918. године у 16 часова, а у Бечеј истог дана, сат касније.

Месне знаменитости вредне помена и посете јесу: капела-манастир на обали Тисе; Општинска зграда у Врањеву; црква храма Светога Јована Крститеља у Врањеву; рушевине старог бечејског града на обали Тисе.

НОВИ КНЕЖЕВАЦ

Андраш Барат

*1200 Kenesna, 1332-37 Kanisa, 1853 Türk. Kanischa und Josephova,
1910 Törökkanizsa és Torontál-Józsefalva, 1922 Nova Kanjiža i
Obilićevo, 1935 Novi Kneževac*

Први писани помен Новог Кнежевца, и то као Кнеса, Kenesa, Kenesna, односно Кнежа, потиче из времена Угарске државе; реч има словенску етимологију и означава кнежево место, а много раније је означавала владара.

У XIII и XIV веку Нови Кнежевац (односно Рев Кањижа, како се тада звао), био је у поседу угарских краљева и 1329. године добио је статус трговишта, с правом одржавања годишњих вашара. Како произилази из спискова платиша папске десетине, место је највеће приходе остваривало од наплаћивања дажбине на препродају соли (која је стизала на пристаниште) и од путарине. На самом почетку XV века, године 1401, у време краља Жигмунда Луксембуршког, мештани губе своја дотадашња права и потпадају под власништво породице Чаки, која је затим држала насеље у поседу дуже од века, све до 1509. године, када га препушта надбискупу Томи Бакочу. Средином XV века Нови Кнежевац је имао три улице, а 300 становника.

Војни пораз Угарске код Мохача 29. августа 1526. године отворио је пут Османлијској Империји за даљи продор. Од 1551. до потписивања Пожаревачког мира између Турске и Аустрије 1718. године Кањижа (како се онда место називало) под турском је влашћу. Припадала је Темишварском ејалету, Чанадској нахији. Већина становника се тада разбежала. Турци су увели блажи порески систем од онога из времена угарске власти. Пореске олакшице и добијање знатне површине плодног земљишта привукле су рају. У XVI веку Кањижа има 60 кућа. Становништво је мађарско, с мало српских домаћинстава. У кањишком крају живели су и Турци, али их у другој половини XVI века није било много; већином су то биле спахије и чиновници задужени за надгледање скела, риболовних бара и пазара, а вероватно је било и трајно настањених трговаца и занатлија. Постојала је џамија и амам.

У време Османске империје Кањижа је моћан и важан привредни центар, који држави доноси веће приходе од тада војно-административног седишта санџака – Чанада. Само у Кањижи се производило 277 тоне пшенице и 115 тона мешаног жита. Осим овога, производила се конопља, купус, лан и друге повртарске културе, од којих је најчувенији био бостан: диње и лубенице. О томе Евлија Челебија бележи: “Приноси су тако велики, да су читава кола бостана продавана за један бешлик или $\frac{1}{8}$ гроша”. У знатном броју је држана крупна и ситна стока: краве, коњи, овце и слично. Свако домаћинство је држало по десетак кошница пчела. Мед и восак били су изузетно

тражена роба у Европи и продавани су на пчеларским вашарима. Трговинска роба се превозила Тисом, бродовима носивости 30 тона.

У време великих ратних окршаја између Аустрије и Турске за превласт над Банатом крајем XVII века, место носи назив Мала Кањижа и игра важну улогу у борбама. Године 1694. аустријска војска гради на обали Тисе одбрамбени бедем, а преко реке – понтонски мост. Део царске војске предвођен генералом Рабутином прелази преко понтонског моста, да

би се придружио јединицама принца Евгена Савојског и учествовао у великој бици код Сенте. После победе код Сенте, Евген Савојски одмара своје трупе у Малој Кањижи. Према одредбама Карловачког мира 1717. године Мала Кањижа (Турска Кањижа) улази у састав Аустрије.

Као последица сталних ратова, Турска Кањижа је поново опустошена. Да би створио од Баната житницу Царевине и повратио људе, Бечки двор је предузимао различите мере, које су биле релативно успешне. Једна од тих мера била је насељавање граничара из развојачених војних граница. Тако су 1753. године поред Турске Кањиже насељени граничари Срби, који су формирали село, које је, по сину царице Марије Терезије, названо Јозефдорф, а Срби су га звали Јозепо. Да би се још јаче убрзао развој Баната, Беч је одлучио да распрода коморска добра. У Бечу је на лицитацији 1. августа 1781.

године спахилук Турску Кањижу са 15.304 јутра земље за 90.000 форинти откупио Марко Дурковић, трговац из Новог Сада. Куповином поседа он је добио и племићку титулу *Сервијски* и уживао сва феудална права, поставши господар Турске Кањиже.

Марко Дурковић је започео 1792. да гради једносратну кућу с двадесет и две собе, са стилским карактеристикама позног барока, један од најлепших двораца тог времена у Војводини. Он је, поред многих својих добрих дела, остао упамћен као оснивач прве, у то време највеће српске стипендијске задужбине, задужбине за српску децу “*Stipendarius Servickianus*”, засноване 28. априла 1794. године. После смрти Ђорђа Сервијског земља је подељена. Дворац је наследио Емил Шулпе, син Катарине Шулпе рођене Миланковић-Паћански, која је иначе била нећакиња и миљеница Ђорђа Сервијског. Катарина се у Новом Саду рано удала за граничарског капетана Вилхелма Шулпе-а, а након његове преране смрти остала је млада удовица с три кћери и сином. После извесног времена прихватила је наклоност свога стрица Ђорђа Сервијског и преселила се у његов дворац у Турској Кањижи. Њен син Емил Шулпе се касније оженио бароницом Матилдом Њари. И они су били добротвори; управо за учињена добротворства цар Франц Јосиф I им је доделио 27. јуна 1886. године племићку титулу *Шулпе од Турске Кањиже*. Имали су узорно газдинство на 2.000 катастарских јутара земље, где су производили житарице, воће и поврће. Посеђивали су рибњак са шаранима, који се простирао на 16 катастарских јутара. Њихов син Ђорђе Шулпе (1867-1936), сигурно је био највећи хуманиста и великан кога је изнедрила ова средина. Огроман је његов допринос европској социолошкој мисли и науци. Најпре је сам својим средствима подигао 120 радничких станова у Братислави, затим је приволео и друге индустријалце, па су изградили читав квартал за раднике, с болницом, библиотеком, обдаништем, музејом. Борио се против тада неизлечиве болести сиромашних – туберкулозе и одржао око 600 излагања на ту тему. Био је саветник цара Фрање Јосифа I и витез реда Светог Јована, почасни доктор и члан бројних европских академија наука, добио је мноштво одликовања по свету.

Једна Катаринина ћерка удала се за Федора Фајлића, племића из Саксоније, који се по војном распореду обрео у Турској Кањижи. Године 1847. је Фајлић био примљен у високо племство Баварске краљевине, добивши титулу барона. Године 1855. са супругом гради дворац на обали Тисе (данас Хотел “Парк”). Након неколико година боравка у Турској Кањижи, одселили се се. Дворац су препустили породици Талијан, док су им земљу обрађивали велепоседници Чоке.

Најстарија Катаринина ћерка, Вилхелмина, удала се за пуковника аустријске војске Андора Талијана. По предању, Талијани потичу из места Малезе у северној Италији. Одатле су два брата, која су за себе тврдила да имају племићко порекло и додавала имену предикат *де Малеса*, као добри градитељи, дошла у службу Матије II крајем XVI века. Дворац на обали Тисе (бивша Тепихара) изградили су 1855. године. На земљишном поседу су изградили велик салаш, назван Талијан-мајур. Имали су више деце, а најзначајнији за историју Турске Кањиже били су Бела и Емил Талијан. Бела је био министар пољопривреде у влади Мађарске и за заслуге је добио титулу барона 13. децембра 1911. године; Емил је био срески начелник. Белина супруга је била Марија Бајић од Варадије, праунука кнеза Милоша Обреновића. Браћа Талијани су урадили изузетно много за своје место: поставили су понтонски мост 1885, изградили болницу 1895, железничку станицу и здање Општине у Обилићеву 1896, зграду Среског суда (то је данашња зграда Општине) 1903. године. У њихово време је основана Централна штедионица, Водна задруга, уређен кеј, калдрмисана главна улица, уведена ацетиленска расвета, започета електрификација итд. За данашњи парк и зелене уличне дрвореде место треба да буде захвално Емилу Талијану, чувеном ловцу и светском путнику, који је са својих путовања доносио различито, ретко и егзотично биље и први започео озелењавање Турске Кањиже.

Од месних знаменитости вредне су помена; Сервијски-Шулпеов двор у градском парку, Олајница и црква Светих Арханђела.

Нови Кнежевац је данас општинско средиште на северу Баната и административни центар за насеља: Ђала, Српски Крстур, Банатско Аранђелово, Мајдан-Рабе и Подлокањ. Према попису становништва из 2002. године насеље има 7.581 становника.

ОРАВИЦА

Север Балашоју – Барна Бодо

*1697 – Oravicza , 1717 – Montanorawitz, 1723 Berggemeinde Orawitz,
1779 – Cameral Oravicza, 1834 – Bergstadt Orawitz,
1861 – Deutsch-Orawitz, Rumänisch-Orawitz 1880 – Oravicabánya,
1919 – Oravița Montană, Oravița Română, 1926 – Oravița*

Град Оравица се налази на југоистоку Караш-Северинске жупаније, на подручју Оравичких брда, лежи на истоименој реци, на надморској висини 260-310 м, удаљен је око 52 км од жупанијског седишта, Решице, 48 км од Новомолдавског пристаништа на Дунаву и 122 км од Темишвара. Административно му припада шест села: Агадић, Доњи Брадишор (Brădișoru de Jos), Броштењ, Чиклова Монтана, Марила, Ракитова, и има 15.564 становника.

Постоје мишљења да је назив места мађарског порекла, ипак више је вероватно тумачење да назив Оравица потиче од словенске речи *ораховица*, што би значило орахова дубрава.

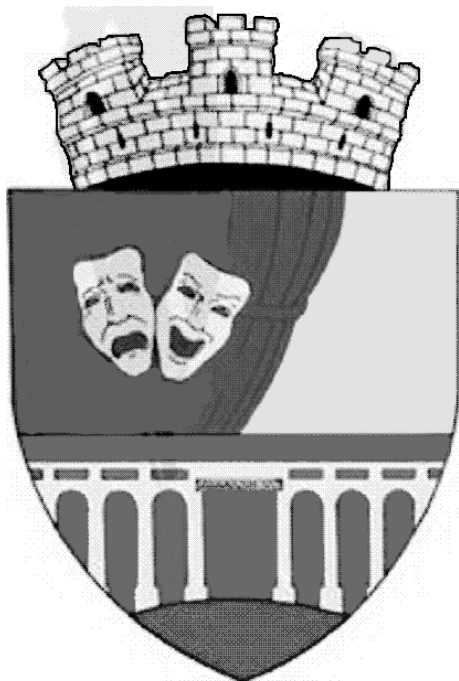
Оравица је настала спајањем места Монтанска Оравица и Румунска Оравица 1926. године; такво спајање догодило се и 140 година раније (1785), али је било краткотрајно. Ова два места забележена су приликом пописа 1699-1700. као постојећа у Паланачком дистрикту. Ипак, извесни подаци указују на документарну потврду из 1697. године, када је, у ноћи између 6. и 7. марта, официр, путописац и научник Луиђи Фернандо, гроф де Марсиљи, послат од стране аустријског цара, угошћен у Оравици у кући римокатоличког жупника. Место је затим доживело снажан развој, великим делом захваљујући богатим извориштима руде и експлоатацији угља на подручју.

Мања као место (румунска парохија из 1743, црква из 1755), Румунска Оравица добија на значају по настанку железнице: 1847. овде се гради железничка станица, прва на садашњој територији Румуније. Године 1854. место постаје трг, после 1867. седиште среза. До 1872. припадала је Војној граници, од 1872. до 1919. Караш-Северинској жупанији, такође као среско седиште. Под крај XIX века овде се среће највећа румунска књижара у Банату.

Немачка/Монтанска Оравица била је индустријско место, распрострањено у долини, на шумској литици, с главном улицом дугом три и по километра. Римокатоличка жупа поменута је 1703. године, али је место напуштено и затим обновљено после 1717. године.

Године 1870. Монтанска/Немачка Оравица има 923 куће и 4.000 становника, а Коморска/Румунска Оравица 523 куће и 2.300 становника; свега, дакле, 1.445 кућа и 6.300 становника.

На подручју Оравице откривени су трагови експлоатације бакра и злата још од времена римљанске владавине. Када је Банат у XVI веку доспео под турску власт, Османлије су наставиле експлоатацију метала у Оравици.

Након Пожаревачког мира од 2. јула 1718, Банат је потпао под хабсбуршку владавину. У Оравицу ће се, из разних аустријских провинција, населити стручњаци за рударство и обраду метала. Године 1718. доведено је 36 рудара из Зољомске жупаније (данас Централна Словачка) и из Фалца. Наредних десет година овамо стижу 694 рудара и радника из Тирола. Саобразно указу из 1720. Двор подноси трошкове око изградње станова за придошлице. Године 1723. овамо је из Темишвара премештена Банатска рударска управа; 1729. основана је прва рударска школа, која ће од 1789. радити у Решици. Током XVIII века

доспео је овамо велики број Румуна из Олтеније и населио се у кварту званом Форвиз (према *Fuhrwesen*, што значи превоз). Они су се бавили претежно експлоатацијом дрвета и производњом дрвеног угља; староседеоци су их називали *буфенима*. Насељени су и Цигани ради испирања златоносне руде.

Године 1737. становници Оравице учествују у побуни против Хабсбурга. Када је 1738. године поново почео аустријско-турски рат, турска војска је наступала ка Оравици, и већина становника бежи и склања се у Темишвар, Арад и Перјамош. У мутном раздобљу 1738-1740. место је опљачкано, спаљено, црква разорена, свештеник и

неколико мештана искасапљени. Када је опасност прошла, већина разбежаних становника се вратило. Године 1787. Турци поново нападају, и у Оравици уништавају индустријске уређаје. Године 1831. поново је избила епидемија колере. Ипак, место се сваки пут опоравља, наредних година Оравица постаје место с најдинамичнијим развојем у брдовитом подручју Баната; добија ранг општине, затим 1834. достојанство рударског града.

Неколико података о развоју места: 1721 – изградња пећи за топљење гвожђа, од које ће под крај XIX века настати фабрика чекића; 1730 – оснива се Врховни рударски уред; 1777. већ раде четири високе пећи; 1783 – право на држање седмичне пијаци и три годишња вашара; 1788 – рударство опада за неко време; 1809 – прва индустријска и трговинска изложба; 1833 – у близини је нађено злато; 1845 – отвара се рудник злата, који ради четири године заредом; 1847 – на релацији Оравица – Јасеново – Базјаш саобраћа нека врста воза на коњску вучу (сличног трамвају на коњски погон) све до пуштања у саобраћај железничке пруге; 1747 – отпочиње изградња железничке пруге Оравица – Базјаш, завршене 1854 (имала је дужину 62,5 км и обезбеђивала брдском Банату везу са Дунавом, односно обезбеђивала превоз угља до речног пута); 1855 – пушта се у рад велика ковница металног новца; 1856 – почиње превоз путника железницом; 1855 – оравичке фабрике прелазе у власништво фирме StEG (Österreichisch-ungarische Staatseisenbahn-Gesellschaft, то јест Аустроугарско друштво државне железнице), које је установило своје седиште у Решици; 1857 – засноване су лабораторије фирме StEG, али ће 1880. бити премештене у Решицу; 1860 – фабрика цемента; око 1860 – фабрика уља за лампе; 1863 – пушта се у саобраћај железничка пруга Оравица - Анина, изванредно оновремено техничко остварење због бројности неопходних надвожњака и тунела; 1875 – брдска железничка пруга Оравица – Анина; 1878 – отвара се климатско лечилиште Марила, које ће постати најелегантније на ширем подручју; 1896 – парни млин.

Револуција 1848-1849. године није имала негативне последице по рударство; напротив, место је добило на значају због потребе за оружјем; гувернер Кошут именује на чело фабрике Јожефа Славија, потоњег премијера Мађарске 1872-1874, академика и председника Горњег дома Националне дијете. У погледу политике, вредно је поменути главне посланике изабране и упућене у будимпештанску Дијету: 1865 – Јоан Фаур; 1892-1896 – прозни писац светског гласа Мор Јокаји; 1896-1906 – месни рударски инжењер Адалберт Гренцештајн (Graenzenstein); 1906-1910 – Кориолан Бредичеану,

велики румунски политичар, изданак бојарске породице изгнане из Олтеније и настањене у Банат.

Банкарски живот је занимљив по својим одликама: организован је по етничким заједницама. Године 1866. отвара се *Oravitzaer Sparkasse*, 1894 – *Banca Oravițana* (пре ње је 1887. постојало Румунско потрошачко удружење); од 1888. ради *Oraviczai Népbank*. Године 1900. настаје банка која више нема етничку одредницу: *Kereskedelmi és Iparbank* (у преводу: Трговинска и индустријска банка).

Оравица је значајан школски центар. Овдашња настава је везана за особеност места, што је већ очигледно по већ поменутој овдашњој рударској школи. Године 1733. оснива се прва католичка школа, 1777 – прва румунска основна школа. Године 1793, осим основних школа, отворена је латинска четвороразредна нижа гимназија, која ће радити до 1854. Године 1871. основана је грађанска четвороразредна школа с мађарским наставним језиком; та школа ће радити до 1913, када се у месту оснива гимназија, коју ће 1919. преузети румунска држава и назвати је именом генерала Драгалине. У школи основаној 1793. започели су школовање поједини врхунски банатски интелектуалци, као Дамаскин Божинка, Николаје Тинку Велиа, Симеон Манцука.

У Немачкој Оравици римокатоличка црква је изграђена 1718-1722, унијатска, у барокном стилу, 1781, а овдашња православна црква је освећена 1784. Прва православна црква, она из Румунској Оравици, потиче из 1755, а осликана је 1867. године. У припадајућем месту Чиклова Монтана налази се манастир Калугара, с црквом подигнутом 1860-1861. године.

Када је реч о Оравици, култура је посебно поглавље; то је град са значајним првенственостима. Град се дичи првом позоришном зградом на територији данашње Румуније. Од године 1792. у балској дворани дворца Редеји (Rhédey) у Клужу отпочела је рад прва стална позоришна дворана у Трансилванији, с позоришном дружином Јаноша Коци Патка (Kótsi Patkó János). У том је здању позориште мађарског израза радило све до 1906, када је завршено здање новог позоришта (садашње Народно позориште). Зграда у којој је позориште Клужа радило дуже од века није била позоришна, него балска. Слично је било у Темишвару: прве позоришне представе одржаване су у згради Српског магистрата, која ће по спајању Српског и Немачког магистрата остати искључиво као дворана за представе. По адаптацији зграде оствареној 1795. године овде је постојало позориште са 155 места у гледалишту и отприлике исто толико у ложама и на балконима. Приближних размера је и позориште у Оравици, изграђено у барокном

стилу, од стране месног архитекте Јона/Јохана Ниунија (Niuny), а на иницијативу његовога таста, директора Рударске управе Прокопа Лотке де Смеслова. Ово је прво европско позориште осветљено ацетиленским лампама. Позориште је отворено у присуству цара Франца I и царице Августе Каролине, представом насловљеном *Die Beschämte Eifersucht* (Понизна љубомора) аутора Франула вон Вајзентурма (Weisenturm). По изградњи спрата, где су уређене дворане месне касине, 1838. године, уследило је друго свечано отварање, у присуству Агоштона Трефора, министра културе у Будимпешти, са три представе, на три језика: *Die Frau Kaffeessiederin* (Кафеџика), *Mama lui Ștefan cel Mare* (Мајка Штефана Великог) și *A regény vége* (Крај романа). На сцени позоришта смењивале су се позоришне дружине из Аустрије, Немачке, Мађарске, из Букурештанскога националног позоришта; ту су гостовале знамените личности као Михај Еминеску, Ђеорђе Енеску, чешки виолониста светског гласа Јан Кубелик, изванредни тенор Трајан Грозавеску, велики глумац Матеј Мило с позоришном дружином Нотара.

Оравица је град са старим кутурним традицијама, где су позоришне представе и хорски концерти били уобичајени. Године 1838. на спрату позоришта је основано Позоришно и читаоничко удружење, које је имало одсеке за три месна чешће употребљавана језика. Мађарска касина потиче из 1863; године 1846. засновано је Мађарско читаоничко друштво; 1872. Румунско певачко друштво, које је 7. јануара 1889. на сцени позоришта извело оперету *Крај ноу* (Млади месец) Ђипријана Порумбеску-а по либрету Василе-а Александрија (била је то прва изведба оперете у правом позоришту). Такође је овде 12. априла 1888. изведена прва банатска оперета *Кума Трина*. Године 1873. оснива се Румунска касина, у којој су учествовали и познати оравички књижевници: Атанасије Маријан Маријенеску, Симеон Манџука и Елије Трајила. На дан 29. октобра 1898, на иницијативу неких румунских интелектуалаца из оравице, којима су на челу били Елије Трајила, Балтазар Мунтеану и Петру Корнеану, у присуству десетине представника Румуна из Карашке долине и Дунавске клисуре, основан је одсек АСТРЕ у Оравици.

Из културно-друштвеног домена могло би се поменути постојање ватрогасне добровољачке компаније (1870), стрељачког полигона (1872), туристичког клуба (1890). Библиотека је у Оравици основана 1877. Зграда библиотеке (названа по Симеону Манџуки) била је у власништву многих знаменитих породица (прва – Мадерспах, 1802; Грос (Grosz) – 1849).

Оравичка штампа бележи публикације непрекидно почев од године 1868. И пре тога датума постојао је месни недељник „Wochenzeitung” (Недељна новина), који је излазио 1818-1820, а затим је уследио прекид. Године 1868-1869. током пола године илазио је недељник „Der Berggeist” (Планински дух). Са становишта дуговечности. “Orawitzaer Wochenblatt” (Оравички недељник), који је излазио 1872-1940. скоро да није претекнут; можда су једна или две публикације у целом Банату дуже излазиле. Лист „Progresul” (Прогрес) излазио је 1907-1918 и 1919-1924, а постојале су и друге румунске публикације: „Educatorul” (Васпитач, 1909-1914), „Foaia Oraviței” (Оравичка новина 1914-1915). Издања на мађарском језику била су мађарски додатак немачког листа „Orawitzaer Wochenblatt” од 1882, затим „Oravica és Vidéke” (Оравица и околина, 1896-1918).

Прва апотека отворена је у месту 1796; неки извори тврде да је Ледерер био први апотекар, а неки помињу, са истим датумом, апотеку Кноблаух (Knoblauch). Данас у Оравици постоји Музеј историје брдске фармације, који чува намештај и фармацеутске инструменте од XVII века до 1950. године.

Оравица је изнедрила низ личности културног, научног и политичког живота. Међу њима је фолклориста Симеон Манџука (1831-1890), почасни члан Румунске академије, аутор радова из области етнографије, филологије, митологије и историје, који је имао и видну публицистичку делатност. Дамјан Изверчиану, сарадник часописа Јосифа Вулкана “Familia” у Орадеји, и часописа “Tribuna” у Араду, издавао је две месне публикације: “Junimea” (Младост) и “Progresul”.

У наставку преглед и других знаменитих личности које су у Оравици рођене или су ту радиле.

Карољ Мадерспач (Maderspach Károly 1791-1849), инжењер, изумитељ одређеног типа висећег моста;

Дамаскин Божинка (1801-1869), министар и научник, организатор Националног архива Румуније;

Арпад Балаш (1840-1905), пољопривредни инжењер, универзитетски професор, књижевник;

Адолф Хумборг (1847-?), сликар, са студијама у Минхену и Бечу, радио је у Бечу;

Акош Сенткираљи (Szentkirályi Ákos 1851-1933), доктор ветеринар, универзитетски професор;

Хуберт Дворак (1861-1927), инжењер, директор машинске фабрике у Будимпешти, награђен са Grand Prix на међународној изложби у Паризу 1900 за пројекат локомотиве “Атлантик”;

Калман Керпељ (1864-1940), фитотехнички инжењер, универзитетски професор, члан Мађарске академије наука;

Аурелије Јана (1867-1948), свештеник, фолклорист;

Ђула Чефко (Csefkó Gyula 1878-1954), лингвист, универзитетски професор у Сегедину, неко време професор у Оравици;

Адолф Шуљоми-Шулман (Sulyomi-Schulmann Adolf 1883-1942), педагог, стручњак у домену дефектологије, директор Института за глувонеми у Будимпешти, универзитетски професор;

Јожеф Фиц (1888-1964), историчар књижевности, генерални директор Националне библиотеке Сечењи у Будимпешти;

Георге Азап (р. 1939), песник.

На дан 1. новембра 1918, под председништвом адвоката др Петра Корнеану-а, заснован је месни Румунски национални савет, а 4. новембра исте године, у присуству бројнога мноштва, оравички прваци прогласили су “уједињење са Земљом”.

ОЦЕЛУ РОШУ

Дан Бобрск

Sec. XIV. – Bisthere, 1458 – Alsoachowa, 1580 – Cseres Bistra, 1699 - Ohaba Bistra, 1795 – Ferdinand, 1807 – Ferdinandsberg, 1848 – Bemhegy, 1867 – Nándorhegy, 1918 – Ferdinandsberg, 1924 – Ferdinand, 1948 – Oțelu Roșu

Оцелу Рошу (у преводу: Црвени Челик) јесте град на североистоку Караш-Северинске жупаније, распрострањен на наносној тераси надморске висине 268 м дуж тектонске фалије којом се река Бистра, по спајању с реком Бистра Марулуј, запућује према Тамишу. Град се налази на путу DN68 Хацег – Карансебеш, удаљен од тих градова 50, односно 20 км, а административно му припадају насеља Чиреша (Cireșa, у преводу: трешња) и Мал (Mal, у преводу: долма). Године 2002. имао је 11.749 становника и простирао се на површини од 6.381 ха.

Хиљадугодишња долина Бистре, која се као какав залив завлачи међу планине Појана Руска и масив Царку Петреану, скрива у себи живописна људска насеља. Повољни природни услови наводе на закључак да је у тим пределима људски живот био присутан од вајкада. Заиста, на рубу насеља откривени су предмети од кремена из ере позног палеолитика. Током неолитика скупине људи су се насељавале на терасама Тамиша и Бистре, а непрекидност људског битисања у епоси бронза и гвожђа доказано је налазима специфичним за то раздобље.

Међу банатска места у којима се у VI-XI веку вадило злато, истраживач Мирчеа Русу бележи и места дуж Долине Бистре, међу њима и насеље Охаба Бистра. Насеље Охаба Бистра, на чијем је огњишту заснован садашњи град Оцелу Рошу јавља се у документима од XIV века под називом Bisthere или Бистра. У документу састављеном у Араду на дан 21. децембра 1458. Николаје де Бизере и Јаков де Раковица склапају споразум у погледу неких посела у Тамишкој жупанији; међу њима се помињу поседи Alsoachowa (сада непостојеће насеље, налазило се у близини Глимбоке) и Zobadfalw (место које је К. Сучиу идентификовао као Охаба Бистра. Око године

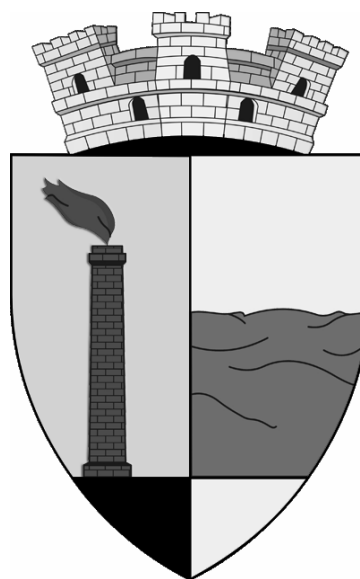
1430. краљ Жигмунд додељује место синовима Петра Стојана: Ласлу Југи и Новаку Неготи; место је тада названо Неготешт, вероватно по имену власника Новака Неготе. Уосталом, око 1449. извесни Негота из Неготешта јавља се као главни претор у Карансебешу. Треба још напоменути да је садашњи квартал Мал записан у документима 1561. године као власништво племићке породице Бизереа, а ини квартал града, Бистра, помиње се у хроникама 1580. године као Череш Бистра.

Године 1658. трансилвански принцип Акош Барчаји уступио је овај део Баната Турцима, и тако је остало до Пожаревачког мира 1718. године, када је Банат прешао под аустријску управу. У попису банатских места 1699-1700. срећемо назив Охаба Бистра (“охаба” би значила “место”, “насеље”).

Године 1751. војна управа је земењена грађанском, изузев у граничном подручју. Почев од 1762. године оснивају се граничарски пукови; у Карансебешу се заснива Влашко-Илирски граничарски пук број 13. У оквиру тога пука, у месту Охаба Бистра је основана 12. Чета. У својој посети Банату 1773. године цар Јосиф II обилази и војну чету из места Охаба Бистра и запажа је због дисциплине.

Под крај XVIII века у економском животу Баната настају дубоке промене, Бечки двор појачава рударска истраживања и експлоатацију у области планина Појана Руска. У тим приликама три брата: Антон, Франц и Фердинанд Хофман (пореклом Аустријанци) започињу 1769. изградњу топионице гвожђа. Истовремено с њима дошло је на подручје више породица немачког порекла. Мада су вршена истраживања, није утаначено одакле те породице потичу, али један од истраживача подручја Долине Бистре, Јохан Волф, тврди да су немачког порекла дошле из Бохемије (Чешке), Штајерске, Крањске, Горње Аустрије (Аустрије) и Зипса (сада централна Словачка).

У раздобљу 1795-1796. Мартин Шиц уређује на огњишту села Охаба Бистра, на подножју брда Фердинанд, ковачницу на хидраулични погон, започињући прераду гвожђа. У исто време породица Мадерсбах (претпоставља се да је у питању неки Јохан; наследници ће се звати Мадерспах) гради ковачницу у месту Руска

Монтана. Инвестиција је имала потребу за квалификованом радном снагом, те су доведени колонисти из Бокше и Решице. Први колонисти населили су се у близини металуршког уређаја, засновавши језгро потоњег насеља Фердинандсберг, које се јавља 1807. године. Назив вероватно потиче од истоименог брда, а не од Фердинанда Хофмана, који је постао власник колоније 1823. Године 1805. Оцелу Рошу није имао сопствено огњиште, него је за то откупио део излаза суседнога села Мала, по цени од 200 форинти.

Под тим околностима године 1807. настаје место Фердинандсберг.

За време револуције 1848. године мађарски гувернер Липот Филеп (Fülöp) мења назив насеља Фердинандсберг у Бемхеђ (Bemhegy, у преводу: Бемово брдо), и то траје до године 1849.

После 1867, када настаје аустроугарски дуализам, насеље је названо Нандорхеђ (Nándorhegy, што је веран превод назива Фердинандсберг на мађарски језик) и имало је управу над околним местима до Долине Бистре, изузев Глимбоке. Под крај XIX века, осим Немаца, у Фердинандсбергу су живели Словаци, Мађари и Талијани (пореклом са севера Италије, подручја Толмецо и Понтеба). Године 1880, становника је у Нандорхеђу било 1.195, од тога 442 Немца, 400 Словака, 224 Румуна, 18 Мађара. У околним местима житеља је било: 770 у Охаби Бистри, 397 у Чиреши и 444 у Малу.

Касније, по Великом уједињењу из 1918. назив се враћа са Нандорхеђ, на старији, Фердинандсберг. Године 1924. месту се поново мења назив од Фердинандсберг у скраћено Фердинанд.

У јеку Другога светског рата, године 1943, спајају се места Фердинанд и Охаба Бистра у једно једино, названо Фердинанд-Бистра. Од године 1945. места се раздвајају и враћа им се некадашњи статус и назив, с тим што се село Мал спаја с местом Фердинанд. Успостављање комунистичког режима довело је до промене назива Фердинанд у Оцелу Рошу на дан 8. јуна 1948. Оцелу Рошу је проглашен градом 1960. године.

Враћајући се току економских догађаја, бележимо да је 1809. године поручнику Патрашку, Румуну, као признање за услуге држави, и с њим грађанину Антону Шмиту, уступљено право на коришћење гвоздене руде у местима Врчорова и Деалури Мари, Главанул и Аскуцита. Показало се да су уступљена места веома богата рудом гвожђа и бакра, и то је привукло трговца Хановица; он нуди да откупи зоне с рудом. Експлоатација започиње 1814, и тада се гради низ кућа и складишта. Године 1820. Хановиц се удружује с индустријалцем

Мартиниусом, пореклом из суседног места Валеа Бистреј, затим је приморан да свој део прода неком дошљаку који се звао Палман. Ова двојица, Мартиниус и Палман, успевају да пусте у рад, истина рудиментарну, фабрику за прераду гвоздене руде. Безобзирно и непланско коришћење довело је до затварања рудника на том подручју; године 1823. предузетници продају своја власништва Уједињеном друштву Бистра-Рушкица, које добија право на експлоатацију шума с јужне падине планина Појана Руска и са северне падине планина Царку.

Године 1829. инсталиран је и чекић на парни погон, уређена је механичка радионица и неколико ваљака. Око 1842. године приступа као индустријски партнер Фердинанд Хофман заједно с Карлом Мадерспахом из места Руска монтана. Карл Мадерспах, познати стручњак у обради гвожђа, својим инвентивним решењима преуређује фабрику и заснива прву ваљаоницу гвожђа.

Ово раздобље одговара почецима концентрације капитала у велика друштва и трустове. Тако се објашњава чињеница да су 1857. године радионице из Фердинанда заједно с високом пећи Штефенсберг, чекићи из Руске Монтане, висока пећ и ливница из Рушкице, укупно откупљене од стране фирме „Erste Banater-Siebenbürger Bergwerks Gesellschaft” (Прво банатско-ердељско рударско и металуршко друштво) које је имало централу у Бечу. Ово друштво предузима значајне развојне радове, проширује производњу ваљаних производа. Повећана потражња шина за железничке пруге, профила и греда правоугаоног пресека, условила је модернизовање и проширење фабрике. У међувремену мењају се и власници.

Прва железничка пруга, значајна због превоза, била је Карансебеш – Фердинанд – Субчетате, изграђена 1906-1907. године. Али и поред толиког технолошког развоја, становништво места остаје малобројно; град ће расти напореда с порастом значаја тешке индустрије у наредним раздобљима. После проглашења радничког центра Оцелу Рошу за град, број становништво се суштински повећати. Године 1960. град је имао 8.500 становника, 1970. је имао 10.200 становника, да би 1990. достигао 13.500 становника.

Напореда с економским развојем текао је и урбанистичко-социјални. Евангелици су подигли сопствену цркву 1858-1863. године, што потврђује плоча с натписом која се чува на црквеном тавану. Римокатоличка жупа је имала сопствену цркву, зидану 1880; та црква је служила до 1939, када је подигнута садашња. До изградње православне цркве у Фердинанду, богослужења су вршили свештеници

из Охабе Бистре и Чиреше. У радобљу 1930-1935. простор између зграде зване Вила и некадашње римокатоличке цркве уступљен је за зграду православне цркве. Године 1933. одлучено је да се црква гради, а 4. децембра 1938. осветио је др Василе (Лазареску), епископ карансебешки.

Из расположивих података зна се да је прва апотека отворена 1893. године.

Као знамените мештане, уз већ помињаног К. Мадерспаха, поменућемо песника и професора Петера Барта (1898-1968), који је деценијама био апотекар и значајан песник на швапском дијалекту, те је остао у живом памћењу мештана. Овде рођени Јене Ронаји (Rónai Jenő 1916-1986), римокатолички свештеник и професор гимназије у Дебрецину, у време грубога раздобља комунизма, 1948, на основу лажне пријаве био је суђен, неправедно затворен и одузето му је право да служи као свештеник и професор. Он је жртва комунизма.

У овом делу брдскога Баната постоје места крцата историјом, и људи, које ако будеш смогао да упознаш, сигурно ћеш пожелети да их поново виђаш и срећеш. Град Оцелу Рошу, центар Долине Бистре, спада у таква места.

РЕКАШ

Барна Бодо

1319 Rycas, sec. 14 Rygachteluke, 1436 Rekas, 1723 Rekaš, 1784 Rekasch, 1799 Rékas, 1899 Temesrékás, 1920 Recaş

Налазећи се скоро у средини Тамишке жупаније, источно од Темишвара, на путу DN6 (истовремено на европском путу E70), Рекаш, седиште истоимене општине, удаљен је 23 км од Темишвара и 37 км од Лугожа. Општина се простире на површини од 23.198 ха, од чега је 19.916 ха обрадиво земљиште. Под управу града Рекаша, као седишта општине, спадају насеља: Базош, Извин, Надаш, Петрово Село, Станчево и Херњакова. Припадајући крупној физичко-географској јединици Банатско-Кришкој, 45% територије лежи у ниској, јужној тераси Липовских планина, која повезује Банатску плавину са Западном низијом, и има надморску висину 280-178 м. Рекаш је значајно банатско виногорје; виногради заузимају у општини око 5% обрадиве земље, а налазе се по правилу на јужним падинама. У Рекашу има 8.560 становника, а пример су банатске етничке разноврсности: овде живе Румуни, Мађари, Срби, Хрвати (Шокци), Немци (Швабе) и Роми.

Рекаш је постао трг 1791, седиште среза 1872, такође између два рата. Године 2004. проглашен је градом.

Иако неписани историјски извори потврђују постојање неког насеља на подручју града Рекаша још из времена римљанске владавине (III-IV век н.е.), прву документарну потврду места срећемо у феудалним хроникама из 1319, што неки историчари поричу, опредељујући се за 1359. годину. Из XIV века су остала два назива: Rycas и Rygachteluke, али њихов облик не указује јасно да су први становници, по свој прилици, били Словени. Назив места потиче од словенске именице “река”, варијанта “ријека”. После 1393. овде се насељавају Бугари које су Турци прогнали. Позније, место припада појединим мађарским племићима. Године 1470. поменуто је као трг (orridum). Војска Ђорђа Доже стигла је и у Рекаш на путу за Темишвар 1514.

Из времена турске владавине имамо мало података о месту; зна се само да прве шокачке породице стижу овамо око 1650. По закључењу Пожаревачког мира 1718, почиње и у Рекашу нова ера. Велика царска насељавања током XVIII века обухватиће и Рекаш; прве групе колониста, претежно из Баден-Виртенберга и Баварске, стижу овамо још 1724. Кроз насељавања која су уследела, дошли су овамо колонисти из Елзаса и Лотарингије, Фалца и Хесена; они су говорили немачким језиком. Вредан је пажње детаљ који се ретко помиње у радовима посвећеним месту. Реч је о покрету Салпетерер из XVIII века у зони Шварцвалда (Црне шуме), у ствари о одбијању мештана да прихвате новог опата Манастира Светога Власија и његове диктаторске методе. Било је побуна 1739, 1745, 1754. Марија Терезија је предузела против њих драстичне мере (1739. јавно је погубљено пет устаника), али није постигла очекиване резултате. Као радикална мера, одлучено је да салпетерци буду прогнани из подручја Хоценвалда. Тако је група од 112 особа кренула пут тадашње Трансилваније; многе од њих стигле су у Банат, па и у Рекаш. Последњи немачки колонисти (100 породица) дошли су 1786-1787. године. Последње насељавање уследило је 1899: колонизирано је тада 100 породица Мађара римокатолика.

Прва римокатоличка богомоља била је од дрвета, око 1740; црква изграђена од камена постојала је од 1769; садашња римокатоличка црква изграђена је 1914-1918. године.

Кратак преглед установног развоја. Поједини извори помињу локалну управу из 1740, али не назначују које се установе под тим подразумевају; од 1788. постоји поштански уред; од 1791. овуда саобраћају поштанска кола; 1801. место добија право да организује седмични пијачни дан; 1835. отвара се прва апотека; 1853. забележен је у селу први лекар и прво удружење, занатлијско; 1854. у село стиже први телеграм; седамдесетих година настаје прва добровољачка ватрогасна формација, којој сам цар и краљ Франц Јозеф поклања 100 гулдена за опрему; у раздобљу 1877-1902. гради се железничка станица; 1894. заснива се прва банкарска установа, отвара се бележничка канцеларија и катастарски уред; 1896. заснива се занатлијска школа; 1897. оснива се још једна банкарска установа и пушта у саобраћај месни омнибус; 1900. основана је јавна школа. Те године у месту су постојале следеће друштвене структуре: суд, сељачко удружење, омладинско удружење, читаоница, погребно удружење, инвалидски и пензиони фонд за раднике, спортско друштво.

Прва фабрика у месту, дуже време и једина, била је циглана из 1894. Економску снагу имао је Рекаш од вина; разне сорте грожђа: “Fetească regală”, “Cabernet Sauvignon”, “Merlot”, “Shiraz”, “Pinot Noir”, “Pinot Gris”, “Burgund” познате су и признате већ дуже од 100 година. С друштвеног становишта од великог је значаја било постојање месног недељника “Temesrekaſer Zeitung”, који је покренут 1902. године.

У то време становништво достиже максимални број: око 13.000, од чега су Румуни (око 4.800 житеља) већинска заједница, али и Немци (2.300), Срби (1.900) и Мађари (1.700) представљају снажне етничке заједнице. Године 2002. етничка структура је сасвим друкчија: Румуна 6.556, Мађара 934, Срба и Хрвата 582 + 116, а немачка заједница је скоро угашена: има 111 душа.

Рекаш се може дичити бројним културним и историјским личностима везаним за место, иако написи који представљају град не обилују таквим именима.

Темишвар је имао два градоначелника пореклом из Рекаша, али и трећи, чувени градоначелник и монограф Јохан Н. Прајер (градоначелник 1844-1858) одржавао је везе с Рекашем и долазио овамо, јер је ту имао родбину. Рођени Рекашанин Јожеф Гемл (1858-1929) био је градоначелник Темишвара 1914-1919, након што је од 1885. радио у темишварској општини као бележник а од 1890. као бележник и поткнез. Гемл је записао своје успомене из времена док је био градоначелник (*Emlékiratok polgármesteri működésem idejéből*, 1924), а као бележник био је издавач редовних томова извештаја, који су свакогодишње представљали стање јавних установа у Темишвару. Лучијан Ђорђевић, такође Рекашанин, био је градоначелник Темишвара 1922-1926. и 1927-1929; за време његовог мандата Темишвар је посетио краљ Фердинанд.

Поменућемо још неколико изванредних личности из области науке, технике, уметности и спорта.

Астроном Антал Таш (Tass Antal, Рекаш, 1876 – Будимпешта, 1937) остварио је изванредну научничку каријеру; у младим годинама, 1904, постао је руководиолац Опсерваторије у Будимпешти. Са својим колегом, године 1921. засновао је Институт за астрофизичка истраживања, који ће водити у звању директора до 1934. године.

Ђезе Михајлић (Mihailich Győző, Рекаш, 1877 – Будимпешта, 1966), инжењер за хидротехничку градњу, постао је 1920. шеф Катедре за мостоградњу на Техничком универзитету у Будимпешти и остао је у том звању 37 година. Пројектовао је бројне мостове врхунског значаја (на Тиси код Солнока 1910, више мостова на три Криша), предводио

радове на реконструкцији моста Маргит у Будимпешти (1929-1935) За Банаћане најзначајнији његов рад је Лигетски мост (сада назван Децебал) код темишварске бање Нептун, завршен 1909, који је тада био мост с највећим распоном у Европи изграђен на гредама армираног бетона. Пројекат је награђен Почасном повељом на Међународној изложби у Паризу 1910. године.

Рођен је у Рекашу а студирао у Будимпешти и Минхену Ђерђ Сонди (Szondy György, 1889-1961); он ће постати признат као педагог (дуго је био професор на познатим колеџима у Ајуду и Дебрецину, затим исто тамо и територијални школски инспектор), али и као даровит писац у области књижевности за децу.

Јон Кожар (р. 1931), познат као глумац и режисер, неко време директор Националног позоришта у Букурешту, одликован Орденом “Звезда Румуније” официјерског степена, Doctor Honoris Causa, почасни је грађанин града Рекаша.

Из Рекаша су поникли и знаменити спортисти. Реч је о Франциску Немешу, вишеструком прваку Румуније у трци на 400 м, балканском вицешампиону у трци на 400 м, члану олимпијског састава Румуније и учеснику на олимпијским играма у Берлину 1936. године. Други спортиста је права легенда европског фудбала, а “код куће” се премало о њему говори: Елек Шварц. По неким изворима, Александер “Елек” Шварц (1908-2000) је рођен у Темишвару. Било како било, он је започео фудбалску каријеру у Рекашком атлетском клубу и постао чувен у великом темишварском тиму Рипенсија. Био је тренер националне екипе Холандије током седам узастопних сезона и тренер лисабонског тима Бенфика, који је 1967. играо у финали Купа европских шампиона. Први је тренер у Румунији, који је прозван “Чудом”.

СЕЧАЊ

Золтан Чемере

*1717 Sechun, 1723 Seczan, 1853 Szécsán, 1878 Torontál-Szécsány,
1911 Torontálszécsány, 1922 Сечањ, 1943 Petersheim*

Двадесетак километара источно од данашњег Зрењанина, на десној обали реке Тамиша, смештено је насеље Сечањ, седиште истоимене општине, која се налази у саставу Средње-банатског управног округа, а припадају јој и следећа насељена места: Крајишник, Сутјеска, Неузина, Јарковац, Јаша Томић, Шурјан, Бока и Конак. Целокупна територија општине износи 523 квадратна км, а према последњем попису, из 2002. године, имала је 16.377 становника.

Прве људске насеобине у овом делу Потамишја, по сведочанству археолошких налаза, потичу још из праисторијског доба. Занимљиве трагове крије овдашња циглана, која се налази два километра јужно од насеља, на лесној греди, која прати стари ток Тамиша. На овом локалитету откривене су чак три оставе (скривнице) бронзаних предмета, као и некропола из позног бронзаног доба (1100-900. год. пр. н. е.).

У средњем веку међу насељима Потамишја не постоји место под овим називом, али археолошки трагови потврђују да је на месту данашњег Сечња и тада било људских станишта. Приликом заштитних ископавања која су организована на градилишту Фабрике алатних машина на самом улазу у Сечањ из правца Зрењанина (1978. године), откривене су отпадне јаме са средњовековном грнчаријом (котлићи, лонци и друго), поднице неколико стамбених објеката с пратећим средњовековним керамичким материјалом, као и гробни налаз са два пара скелета одраслих особа, који су такође потицали из средњег века. Од гробног инвентара забележен је већи фрагмент средњовековне посуде, неколико комада печене земље (непознате намене), и неколико комада речних шкољки.

Према писаним изворима, у непосредној близини (или на месту) данашњег Сечња, током средњовековног раздобља налазило се насеље Алакseg, које се почев од 1338. године помиње међу насељеним

местима Ковинске жупаније. У овом месту је било седиште истоимене властелинске породице (1423. године).

Први податак о насељу Сечањ потиче из турског периода. У турским дефтерима настали између 1567. и 1579. године, међу насељеним местима (селиштима) тадашње Бечкеречке нахије, налазило се и место Мали Сечањ. У његовом суседству тада затичемо и насеља Шаласиг и Алакseg.

Након протеривања Турака са ових простора, место Сечањ нашло се у оквирима Бечкеречког округа. Приликом првог пописа становништва, које су аустријске власти организовале 1717. године, у насељу Sechn (Сечањ) затекли су 27 насељених домаћинстава. На Мерсијевој мапи Баната из 1723. године налазимо га под називом Seczan; у његовој непосредној близини је убележено и старо насеље Алакseg, под називом Алласиг.

У време поновне колонизације Баната, и насеље Сечањ је у више наврата добијало нове становнике. У попису становништва из 1787. године Сечањ, који је тада већ припадао Торонталској жупанији, убележен је са 982 становника. У следећем попису, из 1836. године, у насељу је пописано 1.624 становника. Тај број се до 1857. године повећао на бројку од 2.121 житеља. Те године је у месту забележено 2.089 становника немачке и 32 становника румунске националности. Раније је у насељу живело и српско становништво, али

се оно из Сечња иселило 1806. године. У насељу је живело претежно аграрно становништво. Већина сељана се бавила ратарском производњом, док је један мањи број домаћина имао и винограде. У привременом Катастру насеља Торонталске жупаније из 1865. године насеље Сечањ је убележено са атаром укупне површине 4.317 јутара, од чега је 2.810 јутара било под ораницама, 815 јутара под пашњаком, а 147 јутара под виноградима. У месту су тада живела два велепоседника и 373 малопоседника.

Римокатоличка црква у месту подигнута је 1828-1833. године, а жупнички дом 1884. године. Ова црква је, међутим, након Другог

светског рата порушена, и то 1967. године. Почетком XX века насеље је имало 447 кућа и 2.596 житеља, претежно немачке националности.

Након Првог светског рата насеље је ушло у састав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, па се од 1922. године налазило у оквирима Торонталско-тамишког округа, а од 1929. године у оквирима Дунавске бановине.

Након Другог светског рата, на место протераног немачког живља, у насељу су насељени колонисти из Босне и Херцеговине (Билећа, Мостар) и са Косова (1945-1946. године). Број становника према попису из 2002. године био је 2.647.

У месту данас живи претежно српско становништво, док у осталим припадајућим местима општине живи национално мешовито: српско, мађарско и румунско становништво.

ФАЦЕТ

Барна Бодо

*1548 castellum Fagyath, 1594 Faczat,
1595 Facsád, castrum Facsád, Fachat, Fachad, Fachiat, 1597 Fachyath,
1603 Facyad, 1607 Faczatt, arx Fachaitt, 1608 Fachiath, 1616 Facsat,
1808 oppidum Oláh Facset, Wallachisch Fatschet,
1851 Német-Facset, Oláh-Facset, 1911 Facsád, 1918 Făget*

Фацет је град у Тамишкој жупанији, са 7.201 становником. Припада му 10 места из непосредне околине: Батешт, Бегеју Мик, Бикиђ, Бранешт, Бунеа Маре, Бунеа Мика, Колониа Мика, Жупанешт, Поврцина и Темерешт. Налази се на северозападу планина Појана Руска, на националном путу Илија – Лугож и железничкој прузи 212. Из долине Мориша месту се приступа било непосредно из Савршина, модернизованим путем дугим 22 км, било из Илије. Друмска удаљеност града Фацета износи: 98 км од Темишвара, 37 км од Лугожа, 68 км од Деве, 147 км од Арада.

Фацет је назван по околним буковим шумама (рум. fag – буква), а записиван је различито на разним језицима.

Први пут је документарно поменут 1548. године у даровном писму, као *castellum Fagyath*, власништво Јакоба Бекеша. Фацетску тврђаву заузели су Турци кад и Темишвар, 1552. Године 1595, предата је лугошко-северинском бану Ђерђу Борбељу, а две године касније кастелан је био Јанко Микул. Године 1602 опсели су је Турци и заузели, а 1603. генерал Баста је повратио и увео у посед породицу Бекеш. Године 1616. тврђаву је заузео принцип Трансилваније Габор Бетлен и према претходном договору предао је Турцима. У свом познатом путописном делу, путник и хроничар Евлија Челебија износи да је 1660. овде постојало јако правоугаоно утврђење, чувано од 300 војника.

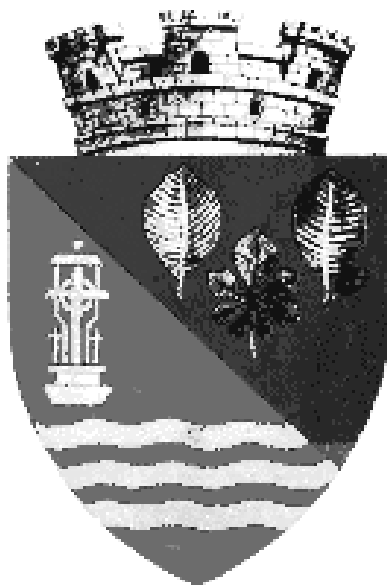
Тврђава још постоји, под видом рушевина; по неким ауторима, разрушили су је Турци 1699. године. На Марсиљијевој мапи из 1697. године приказана је унутрашња тврђава (*castellum*) и спољна тврђава с кулом, опточене водама Бегеја доведеним кроз шанчеве. Недавна истраживања указују да је у питању снажна тврђава.

Значај места доказује и чињеница да Мађаш Бел, професор и ректор Лицеја у Пожуну (а то је некадашњи факултет у садашњој Братислава), у свом опширном делу *Notitia Hungariae novae historico-geographica* (Беч, 1735-1742), једном од првих описа тадашње Угарске, описује десет жупанија у земљи, међу којима и Тамишку. У том раду посвећује неколико редака и граду Фацету, који описује као значајно насеље (*castrum nobile*). Такође је Мађаш Бел записао да су, после пада Темишвара, фацетску тврђаву заузели Турци.

Познато је више радова који помињу Фацет; навешћемо неколико. Један од тих радова потписује Јохан Леман (псеудоним под којим се скрива Кристоф Зајп, управник путујућег позоришта), а насловљен је: *Reisen von Pressburg durch Mähren, beide Schlesien und Ungarn nach Siebenbürgen und von da zurück nach Pressburg* (Франкфурт и Лајпциг, 1793). Талијански научник, Флорентинац Доменико Сестени, страсни путник, посветио је више дела Централној и Источној Европи; у спису насловљеном: *Viaggio curioso: Viaggio curioso-scientifico-antiquario per la Valachia, Transilvania e Ungheria fino a Vienna* (Фиренца, 1815) срећемо и кратак опис Фацета, који је тада имао више од 200 румунских и немачких кућа и три цркве, а значај му је придавао статус царинарнице за Трансилванију и Мађарску.

У погледу месне историје, највише је навођена тротомна књига Фриђеша Пештија насловљена: *Krassó vármegye története*, (Историја Крашовске жупаније), Будимпешта, 1882-1884.

Прва школа у месту била је румунска, 1774. године. Током XVIII века, поред румунскога села (које ће касније и бити прозвано Румунским Фацетом), с друге стране Бегеја насељени су Аустријанци и Немци, касније Срби и Мађари. Тим таласима имиграције утемељен је Немачки Фацет, у који ће се нове групе колониста населити под крај века. Године 1828. место има 1.108 становника, међу којима је 26 занатлија. Исте године цар додељује Фацету право на националне вашаре, који су били знаменити, јер су овамо пристизали сељаци и

занатлије из 86 места.

Године 1848. мештани Фаџета бирају Ефтимија Мургу-а за посланика у пештанској Дијети, а подржали су га не само Румуни, него и овдашњи Мађари и Немци. Пошто је изабран и у Лугожу, Мургу се одриче фаџетског мандата, па је уместо њега изабран Дионисије Чолокош.

Месна касина, основана 1876, имала је библиотеку; године 1884. ту је пописана 171 мађарска и 172 немачке књиге. Јавна женска школа потиче из 1885, а мушка из 1899 (!). У то време настају и прве банкарске установе: Штедионица “Фаџецана” (Făgetana), Штедионица “Фачет” (Facset). Године 1900 бива још једно насељавање, када мађарска влада доводи 84 породица Мађара и 6 породица Немаца из жупанија Торонтал, Караш-Северин и Њитра.

Фаџет је средиште посебнога етнофолклорног подручја, чувеног по народној ношњи, споменицима старе румунске архитектуре, фолклору.

Иако је историјом потврђен као значајно место, иако је имао и знатан број становништва (1900: 2.479, са околним местима 7.642; године 2002: 3.759, са припадајућим местима 7.201), иако је од 1880. био среско седиште, Фаџет је сразмерно касно проглашен за град, године 1994.

Поменућемо и неколико значајних личности, које су понос за место. Политичар, сенатор Виктор Фенешу има бисту на главној саобраћајници и признате су му заслуге као заступника Румуна у процесу великога уједињења (1918) и у Парламенту Румуније тридесетих година XX века. Много је мање познат Ерне Нађ (1898-1977), олимпијски првак у мачевању 1932. Андраш Силађи (1904-1984), син лекара ветеринара у Фаџету, свршио је медицину у Прагу, али је целога свога века био човек од пера; роман *Új pásztor* (Нови пастир), издан у Паризу 1930, донео му је славу и потврдио га као експресионистичког писца. Такође писац, али месног значаја, био је Иштван Хадобаш (р. 1918), драматург и сарадник темишварских листова. Историчар Андраш Киш (р. 1922) истакнута је личност научнога живота у Трансилванији, и као истраживач-ерудит, али и као руководилац Друштва Ерделског музеја, које је прворазредна научна структура академског живота у Клуж-Напоки.

ХЕРКУЛСКА БАЊА

Дорин Балтеану

*153 - Aqua Herculis, 1736 – Herkulesbad, 1867 – Herkulesfürdő,
1919 – Băile Herculane*

Херкулска Бања је град у Караш-Северинској жупанији, са 6.019 становника. Налази се у Долини Черне, на надморској висини од 168 м, на 8 км од границе са жупанијом Мехединц, на свега 25 км од границе са Србијом, а на 5 км од главне саобраћајнице која повезује Запад земље с Букурештом (Е70) а на међународној железничкој прузи Букурешт – Темишвар – Будимпешта – Беч. Бања је доступна и речним путем са запада, налазећи се на само 20 км од Оршавског пристаништа. Најближи аеродроми су у Карансебешу (80 км), Темишвару (170 км) и Крајови (160 км).

Распрострта у изванредном природном окружењу, с ваздухом и климом препоручљивом за све узрасте и за сва обољења, с термалним минералним изворима чије су терапеутске особине проверене још у доба Римљана (II век н.е.), с вилама, хотелима и другим живописним здањима, изграђеним у различитим временима, почев од владавине Марије Терезије (XVIII век) све до последњих деценија, Херкулска Бања, саставни део Националнога парка Долина Черне-Домоглед, налази се на истој географској паралели с Ницом и Венецијом, и тај положај јој обезбеђује пријатну климу са средоемним утицајем.

Археолошки налази у Херкулској Бањи, од којих се по историјском значају издваја заветни запис из 153. године н.е., сврставају место међу најстарије бањске установе у свету. „Ad Aquas Herculi Sacras Ad Mediam” (на Светим Херкуловим водама крај Мехадије) први је римски назив бање, и пружа нам најранију карактеризацију тих термоминералних вода (aquas sacras, то јест Свете, чудотворне воде). Спознавши целебни потенцијал овдашњих извора, Римљани су одлучили да их среде, да изграде therme, водоводе и пратеће градње. По повлачењу Римљана из Дакије, вероватно да термалне воде нису биле коришћене, до можда од мештана, а грађевине које су Римљани подигли убрзано су дотрајавале.

Према писању лекара балнеолога Г. Вује у часопису „Transilvania” из 1900, “много раније но што су овдашње воде подвргнуте анализама и биле препоручене од којег лекара, народ већ беше прозвао изворе: бања за ноге, бања за очи, бања за ране, бања од грознице итд”.

Након 1718 (Пожаревачки мир) започиње модерна, савремена историја Херкулске Бање у оквиру Аустријског царства, као дела царске провинције Банат. Од 1736. отпочиње реконструкција и модернизација бање и прилазних саобраћајница, а банатски граничаре граде већину бањских здања. Забележено је постојање Херкулове, Хигејине и Ескулапове терме. Херкулов извор има највећи капацитет.

Међу хроничарима који су нам оставили прве информације о бањи налази се Николаје Стојка де Хаџег (1751-1833). У својој књизи *Хроника Баната* он наводи како је аустријски генерал Андреас Хамилтон, преузевши управу Баната од дотадашњег гувернера Флоримунда Мерсија, приликом инспекције коју је обавио 1736. године, открио рушевине римљанских купатила. У наставку хроничар наводи како су, на Хамилтонову заповест, изведени на кулук људи и жене из неколико околних села. Они су крчили столетне шуме и затим помагали при

зидању неколико кућа, гостионице, трију касарни, цркве, штала итд. Ваља поменути да је хроничар лично учествовао у радовима на реконструкцији купатила, при копању темеља за зграде које ће се подићи, и том приликом је помно скупљао римљанске старине, испитао их и описао, а касније уприличио у својој кући прави музеј.

Године 1801. Херкулска Бања је потпала под управу Војне границе, која је имала и новчане фондове и радну снагу; због тога се може проценити да је настала нова етапа развоја. Здања која су тада подигнута налазе се око Херкулове статуе (израђене од топовског гвожђа и постављене у средини трга године 1847, као дар аустријског надвојводе Карла, дело бечких уметника Ромела Мајера и Гланца) и

носе отисак уздржаногa архитектонског стила, с мало украсних елемената, али су омогућавале одвијање бањског лечења. Године 1811. бања је примила 944 госта, а 1830. године – 1434.

Бања улази у нову развојну етапу после 1852, када се велики грађевински подухвати предузимају према пројектима бечкогa дворског архитекта Вилхелма Додерера, који је пројектовао и прву варијанту дворца Пелеша у Синаји, као и зграде Оружнице и седишта Врховног штаба у Бечу. Граде се најлуксузнија купатила, ресторани, виле и друго, подижући светски престиж који је бања одраније имала. Павиљони око Херкулове статуе, изграђени још у првој половини XIX века, као и наредни монументални архитектонски склоп (зграда Касине, Аустријске царске бање, хотели Франц Јосиф, сада Децебал, и Карол, сада Трајан), завршен под крај XIX века, зацртавале су Царски историјски центар, с опремом која је била такмац најмодернијим бањама у Европи.

Године 1886. окончана је градња железничке станице у Херкулској Бањи; то је здање изражене оригиналности и елеганције. Тако је бања из Долине Черне, осим већ постојећих друмских и речних прилаза, постала доступна и железницом.

Године 1893. гради се електроцентрала изнад садашњегa Римљанског хотела, код моста на Черни; бања је ушла међу прва електрично осветљена места у румунским земљама.

Мада је имала малобројно стално становништво (517 житеља 1910), на почетку XIX века Херкулска Бања је већ била међународно призната и постала тражена од великих оновремених политичких личности, које су овде налазиле идеално место за државничке сусрете, али и за опуштање и лечење. Такође су се овде, у бањи из Долине Черне, упропашћавала и имања многих острашћених играча на срећу који су посећивали Касину Централногa парка. Од царских лица која су посетила Херкулску Бању помињемо цара Јосифа II, цара Франца I и царицу Шарлоту, цара Франца Јосифа и царицу Елисабету (прозвану Зиси). Царица Елисабета је била очарана овим пределима, тако да је гостовала пет пута. Током свог боравка године 1887. у вили која је њеним именом прозвана, срела се с румунским краљем Карлом I и његовом супругом Елисабетом (познатом под књижевним псеудонимом Кармен Силва), који беху одсели у вили Франц Јозеф (сада Хотел Децебал).

Године 1896. салон у оквиру Касине у Херкулској Бањи постао је домаћин чувеног сусрета тројице оновремених суверена: цара Франца Јосифа, румунског краља Карла I и краља Србије Александра I

(Обреновића), поводом свечаног отварања пловнога канала Ђердап. Догађај је овековечен мермерном плочом постављеном 1902. године на излазу из бање и јубиларном медаљом.

Владари су дошли, срели се, надравили и отишли сваки својој престоници. Остала је, међутим, у сећању и душама људи, слика лечилишта, Херкулске Бање, бање међународног престижа, у пуном развоју, као и чувене речи цара Франца Јосифа: “Сада у овој Долини Черне постоји бања, најлепша на целом континенту”.

Бањски музеј потиче из 1922. године и ктиторство је Николаја Чене.

Николаје Чена (1844-1922) једна је од великих личности самога места. Рођен у суседној Мехадији, после војних студија у Тулну (Аустрија) брзо је напредовао у војничкој хијерархији до чина генерала. Постао је директор војних школа у Марбургу, Каменицу и Темишвару. У Мехадији је предузео археолошка ископавања у римљанском кастрому код Зидина. С нађеним римљанским старинама, те документима и мапама донетим из Беча, засновао је у Херкулској Бањи музеј који ће понети његово име.

Фридрих фон Мартини (1833-1997) рођен је у Херкулској Бањи као син овдашњег лекара. Универзитетске техничке студије окончао је у Бечу и у Карлсруе-у. Радио је у разним предузећима за машиноградњу, да би 1863. засновао фирму Мартини & Танер (назив фирме и другостепени партнери су током времена мењани), по којој ће постати чувен: у раздобљу 1876-1883 израдио је машину за двоструко фалцовање, прву у домену. Имао је свега 17 иновацијских патената.

Трећа велика личност места јесте будимпештанска глумица Марија Лазар (1895-1983). Рођена овде као Марија Чарториски, свршила је глумачку школу у Будимпешти и започела своју уметничку каријеру у Сегедину под именом Марија Лазар. Од 1921. играла је у престоници Мађарске, у највећим позориштима, а понајвише су јој додељиване улоге “фаталне жене”.

Херкулска Бања располаже изванредним историјским и културним наслеђем; оно је живо памћење скоро двехиљадегодишњег постојања бање.

ЧАКОВО

Стеван Бугарски

*1335 Chaac, 1334 Chag, 1335 Chak, 1395 castrum Chaak,
1397 Chaak, 1421 oppidum Chaak, 1516 castrum Chaak,
1828 oppidum Csakovár, 1851 Csákova, 1913 Csák, 1918 Ciacova,
српски: Чаково*

Чаково се налази у Банатској равници, 32 км југозападно од Темишвара, 9 км северно од европског пута Е90 у правцу места Жебеља. Исто са Жебељом је повезано споредном жалазничком пругом Жебељ – Ђир (пуштеном у саобраћај 1893). Сходно територијалном организовању Румуније из 1968. године, Чаково је седиште управно-територијалне јединице, којој припадају и следећа села: Гад, Гилад, Мацедонија, Обад, Петроман и Чебза; 2004. године постаје град, а припадају јој села: Мацедонија, Обад, Петроман и Чебза.

Иако већина припадајућих места има вишевековну историју, несумњиво је Чаково најстарије и током историје најзначајније.

Случајни налази на приобаљу Тамиша наспрам Чакова (камени алат и фрагменти бронзаног) показатељи су, по којима је насеље којем су припадали приписано култури Бодрог-Крстур; ипак, праисторија места још чека своје право разјашњење.

Од старине Чаково је чувено нарочито као тврђава; тако га затичу и најраније документарне потврде: донаторски акт мађарског краља Гезе II из 1141; наредба краља Беле из 1243. о утврђивању градова на овом подручју; нови акт о додељивању поседа око 1285. године.

Од године 1333. до 1337. место се среће на списковима о наплати папске десетине, а године 1390. додељено је породици Пелечкаји, која ће, према месту, узети предикат, затим и презиме Чаки. Под крај XIV века тврђава је поправљена, појачана и опкољена рукавцем Тамиша, а из тог раздобља потиче и чувена одбрамбена кула. У следећем раздобљу, али и током XV века, она је издржала узастопне нападе Османлија, а заузета је, кад и читав Банат, 1551-1552, изгледа без борби и без разарања.

Током турске владавине, Чаково је имало статус села, с 26 кућа 1554, односно статус града, са 63 куће 1569. и 61 кућом 1579. Турци су га писали, вероватно по слуху: *Çaq* и *Çaqiva*, а било је седиште истоимене нахије.

Према Мировном споразуму закљученом у Карловцу године 1699, тврђаву Чакова требало је порушити, што је и уследило 1701, али је, ипак, остављена нетакнута кула, архитектонски споменик несумњиве вредности, истакнута и на старом грбу.

По изгону Турака, Чаково је почело да се развија у бројним правцима, укључујући демографски, јер су насељене породице Немаца, Мађара, Талијана, Словака, чак и нове породице Румуна и Срба, које су придодате постојећима од старине; постојало је и малобројно, али врло активно и напредно становништво, које су сачињавали Грци и Јевреји. По броју, године 1794. пописана је 491 породица (око 3.000 душа), а за

сто година, према попису из 1900, место је нарасло на 828 породица, односно 4.601 становника. Пошто је Чаково по традицији било вишенационално, житељи су по правилу говорили четири банатска језика.

У почетку су местом управљале две општине; године 1820. српска и немачка општина су обједињене, а 1823. Чаково је постало равничарски град.

Заједничка православна црква постојала је у месту од давнина. Садашња црква упадљивих размера, чувена по резби и сликарству, изграђена је 1766-1771. и била је заједничка све до јерархијске поделе у Карловачком митрополији, започете 1864. године. При поступку за поделу иметка образоване су три странке: Румуни, Срби ио Грци, који су касније пришли Србима. Богослужења су још дуго била заједничка, јер су Румуни себи изградили цркву године 1900.

Католици су поставили темељ првој својој цркве године 1732. а окончали су је 1741; садашњу цркву изградили су 1881. године.

Обе заједнице, католичка и православна, подигле су по крст-споменик на главном тргу, код којих се обављају и богослужења.

Постојала је и јеврејска синагога, коју су, по расељавању, припадници мозаичке захеднице продали држави (1960), и она је затим порушена.

Ваља запазити да, иако је имало атар од преко 7.000 катастарских јутара и млин у месту, Чаково није било чувено по својој пољопривредној производњи, него по занатлијама: кожарима, опанчарима, ципеларима, седларима, сарачима, качарима, кабаничарима, сапунџијама, лончарима. Било је чувено и по трговини. У месту су одржавана два пијачна дана седмично (уторком и петком) и организовани су вашари (овлашћено од 1823): по два пролећна и по два јесења вашара, која су трајала по више дана и била сматрана најзначајнијим сточарским вашарима. Вашариште је тада постајало живописно, препуно запрежним колима све до армиције. Брђани су долазили с воћем, Бугари баштовани су излагали особито бостан. Трговало се, па и размењивало. Између трговаца су постављане шатре с разнодним играма и бирташке тезге; звуци импровизованих оркестара мешали су се са уобичајеном вревом мноштва.

Иако није био лишен потреса и тешкоћа (трајање ратова с Турцима све до под крај XVIII века, епидемија куге 1738-1739, скорбута 1803, колере 1831, 1837. и 1873, изливање Тамиша 1887. и 1912, догађаји ратних година 1848-1849, разорни пожар 1893 и др.), привредни напредак је условио пораст животне цивилизације, као и културног нивоа.

Од старине су школе радиле при цркви; у првој половини XVIII века већ је постојало више школа: српско-румунска, грчка, немачка. Школство ће узети маха у наредним вековима: Шегртска школа (1884), Пољопривредна школа (1885), која ће постати Пољопривредна гимназија (1956), "Notre Dame" (1895), претворена у Гимназију "А. Мочони" (1924), Теоретска гимназија (1956).

Поплочавају се улице, решава улична расвета, затим и електрификација места самодоприносом (1912-1913), отварају се гостионице и хотели, дворане за играчку и за представе, нижу се једно за другим гостовања позоришних група из Новог Сада, Темишвара, Беле Цркве.

Бројност занатлија условила је заснивање еснафских удружења, чак и облика синдикалног организовања: Ватрогасно друштво (1881), Друштво Црвеног крста (1883), Друштво болесних радника и инвалида (1885), Занатлијско удружење (1886), Осигуравајуће друштво за старије занатлије (1888), Робна задруга (1889), Млекарска задруга (1899), Друштво трговачке омладине (1904), Старачки дом (1911),

Трговачко удружење (1913). Бранила су се права, организовани први штрајкови: при вршидби (1906), односно у грађевинарству (1907).

Прва позната апотека била је војна, основана у касарни 1743. Прва грађанска апотека основаће се 1795 под називом “Код Свете Тројице” и радиће све до национализације 1949. године. Године 1888. отвара се друга апотека, под називом “Златни крст”, која је радила и после национализације, као државна, а сада је приватизована.

Године 1867. оснива се Српска читаоница, 1879. Грађанска читаоница, 1880. прва књижара и штампарија (Браће Куди); овде је започето и потом ће се наставити издавање месних новина: “Csakovaer Wochenblatt” (од 1881); “Csakovaer Zeitung” (од 1882); “Tschakovaer Zeitung”, односно “Csákova és vidéke” (од 1903); “Csakovaer Runschau” (од 1910), “Ciacovaer Lebende Zeitung” (од 1931).

Бројна месна омладина развила је и културно-уметничку делатност: Певачка друштва (Немачко 1855, Румунско 1875, Српско 1876, Мађарско 1887), такође и спортску делатност: Гимнастичко друштво (1885), Удружење спортског стрељаштва (1886), Ловачко удружење (1887), Бициклическо удружење (1898), Фудбалско удружење (1906), Тенис клуб (1909).

И када је све било тако лепо, поново су избили ратови: 1912, 1913, 1914... Одузимају се предмети од племенитих метала, чак и црквена звона; оснива се лазарет са 200 лежајева, који убрзо постаје недовољан; хотел се преуређује у лазарет са 400 лежајева; стижу заробљеници... Разуме се, рат се и свршио, али 126 мештана није се више вратило својим кућама.

После вишемесечног провизората, средином године 1919. се успоставља румунска државна управа. Власти предузимају перспективне пројекте: гради се болница “Др А. Имброане” (1936), кула се прагматичко претвара у водоторањ за снабдевање насеља (1936), уређује се шtrand (1937).

Али догодио се још један рат (1940-1945), са заробљеницима, рањеницима, погинулима, а за њим је уследила депортација немачких грађана у Совјетски Савез (1945), колективизација (1949), депортација у Бараган (1951), масивна емиграција становништва у иностранство и у велике градове, с негативним одразом на демографски показатељ, који је већ након 1900, био у непрестаном паду, тако да су 2002. године уписана 2.752 становника.

Па ипак, Чаково се препорађа, изналази снаге за обнову, тако да сада спада у најнапреднија места Тимишке жупаније, што је и допринело да му се године 2004. поново додели статус града.

Бројне су личности које је Чаково изнедрило; навешћемо неколицину: Доситеј Обрадовић (око 1740-1811), српски писац, просветитељ, први министар просвете у Србији; Димитрије П. Тирол (1793-1857), историчар, лингвиста, члан оснивач Друштва које је прерасло у Српску академију наука; Стефан Поповић (1798-1849), епископ пакрачки, затим вршачки; Димитрије Г. Тирол (1833-1876), сликар; Лазар К. Лера (1888-1966), музиколог; остварио је прво интегрално снимање српске црквене музике на грамофонским плочама (1935); Јозеф Брандајс (1896-1978), музиколог, професор, виолиниста; др Борислав Поповић (1906-1982), адвокат, политичар, ректор Педагошког института у Темишвару при оснивању; Конрадус Кернвајс, руководилац упражњене Римокатоличке дијецезе у Темишвару као *Ordinarius substitutus*, 1954-1981; др Никола Петровић (1912-1998), историчар, неко време министар у влади Југославије; Дору Еуђен Попин (р. 1951), писац.

Специфична архитектура допадљивог града, трагови претходника, главни трг из XVIII века, цркве, спомен-кућа “Доситеј Обрадовић”, гробља с натписима на више језика, а особито кула, то је право благо, мало познато и сувише мало укључено у банатски туризам.

ЧОКА

Андраш Барат

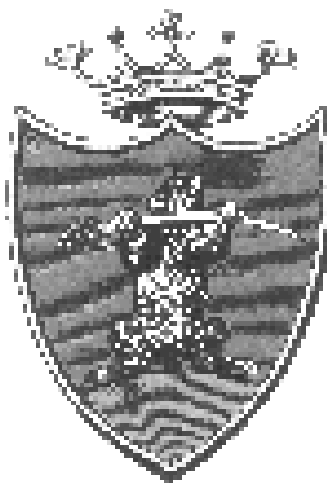
1247 Chaka, 1854 Csóka, 1922 Чока

Најранији назив места је Чака (Чака); по Боровском вероватно да је презиме. Насеље је припадало Чанадовом роду. У првом писаном документу, под називом Чака помиње се 1247. године, а припадала је сину бана Келеменеша, краљевском намеснику Понграцу, са свим рибњацима, ораницама и ритовима. Приликом деобе 17. фебруара 1256. године, имање су поново добили синови бана Келеменеша. Када су Кумани 1280. године похарали место, имање је било у власништву Понграцовог сина Тамаша. Тамаш је доказао краљу да је село Чака његово имање, али је оно већ било порушено и дуго времена није насељавано. У списковима папске десетине 1333-1335. године место се не помиње. На почетку своје владавине, краљ Карло Роберт је одузео Чанадовом роду Чоку због неверства, и тек им је 1321. године, на посредовање чанадског бискупа, вратио право власништва над овим имањем. Године 1337, приликом нове деобе, део имања према пашњаку припао је породици Телегди, а део према Тиси породици Макофалви. Обе породице су настојале да повећају број становника. Кад је 1334. године део Телегдијевих имања знатно увећан, син Гергеља Макофалвија је свој део, у замену за друга имања, препустио сестрићима и чанадском бискупу. Године 1360. и Телегдијеви су поделили имање: Миклошеви синови Ђерђ и Миклош добили су Чоку с рибњацима и мочвару Сула, а рођаци су све даље распарчавали. Године 1469. као власници били су уписани: удовица Алберта Деака, удовица Леринца Телегдија и Ласло Шерењи Орос. Године 1508. Иштван Телегди је испословао себи даровно писмо. У првој половини XVI века Чака спада међу значајнија места; 1536. године Миклош Олах је убраја у позната насеља са југа државе.

После пада Темишвара почиње пропадање насеља: напуштају га и племићи и кметови. У турским записима 1557-1558. године спомињу се само 13 становника. Палатин Тамаш Надажди је 12. јула 1561. године, због неверства, одузео Михаљу Телегдију део имања у Чоки и поклатио га Ласлу Керечењију. Последњи наследник породице Мако оставља тестаментом 1563. године свој део имања сестри Илони и

њеном сину Ђерђу Цоколију. Године 1580. овде живе само 4 српска пастира. Надаље сто година нема помена о насељу; вероватно да је порушено. Не спомиње се Чока ни у опису Сенћанске битке, мада је непобитно да се турски логор налазио на подручју места. Након пораза Турака, на место бившег насеља стигло је још 36 српских пастира. У попису из 1717. године у месту је забележено 40 српских породица, па се претпоставља да је насеље имало око 200 становника. Године 1753. Чоку спомињу као српско насеље са 192 домаћинства. Током 1768. године Јосиф II, син Марије Терезије, приликом обиласка Јужне Угарске, допутовао је из Кикинде у Чоку, да би затим посетио место Сенћанске битке.

Када је Бечки двор донео одлуку о продаји државних добара 1782. године, Чоку је на лицитацији купио Леринц Марцибањи за 95.500 форинти и населио ту 500 мађарских породица из околине Сегедина, који су се углавном бавили гајењем дувана. Године 1784. је Марцибањи у свом дворишту и о свом трошку подигао римокатоличку богомољу, која је могла да прими око 300 верника. Она је освећена 22. фебруара 1785. године. По наредби чанадског бискупа у месту је 1785. засновано римокатоличко капеланство, и оно је 1808. године претворено у жупу. Око 1800. године из Барање и Толне су досељене мађарске породице, а у мањем броју и Словаци из Горње Угарске. Током 1801. године Чоки је потврђен ранг варошице и дата јој је дозвола за одржавање годишњег вашара. Уз велику помоћ породице Марцибањи у раздобљу 1803-1809. године подигнута је католичка црква, коју је Леринц Марцибањи украсио бројним црквеним сликама, купљеним приликом затварања католичких манастира. Током ратних сукоба 1848-1849. део црквених предмета је уништен.

У епидемијама колере 1830. и 1836. године умрло је у месту 131 лице. Из времена мађарске револуције 1848-1849. године остало је записано:

Католички свеишеник је пратио своје вернике, који су бежали испред српских трупа, у Сегедин. У свитање 24. јануара 1849. године журба је била толика, да су се сељачка кола сударала на крају улице. Направљена је велика штета у матичној евиденцији. Срби су ушли у Чоку 2. фебруара 1849. године. Мађарска војска се у место вратила тек 27. априла исте године. Повратници су затекли велико разарање.

Породица Марцибањи заслужује сваку пажњу и поштовање потомства. Везана за више места историјског Баната, она је поклањала посебну пажњу и испољавала особиту бригу према Чоки. Чувена месна римокатоличка црква, од зидова до звона и вредносних црквених утвари, представља велелепан пример великодушности ове породице. Својим тестаментом, Лајош Марцибањи је завештао знатне своте новца месној школи и месној сиротињи, предајући их на управу разним задужбинама. Парохијски дом, изграђен уз помоћ Марцибањијевих, порушен је под крај XX века. На том месту је недавно постављена биста великога писца и археолога Мора Ференца, који је пре стотинак година, на позив месног пароха, боравио, радио и стварао овде скоро десет година; од њега су остали подаци о преисторији места.

Године 1850. умро је Ливиус Марцибањи без наследника. Према породичном уговору, патронат над Чоком је припао Леринцу Марцибањију и његовим потомцима. Наредне године Леринц Марцибањи (син) обновио је руинирану цркву и жупу. У пролеће 1855. године Тиса је пробила насип, начинивши велику штету у околини. До тада узорно имање Марцибањијевих налазило се на рубу пропасти. Леринц Марцибањи је покушао да спасе што се спасти могло. Хтео је преко свог повереника да подигне 10.000 форинти зајма у Пешти, али је овај био неспособан, и нико му није дао ни форинту. Крајем 1857. године Леринц Марцибањи отпустио је свог повереника, али је већ било касно; крах се није могао избећи.

Чоканско имање су тада купили Агошт Барбер и Карол Клуземан, власници Пиваре из Кебање за 855.000 форинти, затим је прешло у власништво Кароља Шваба. Није потрајало дуго, и имање купују браћа Ледерер, који га унапређују у узорно, надалеко чувено пољопривредно добро: подигли су ниво ратарске производње, развили коњарство. У производњи семенске робе, као и семена цвећа, били су далеко недостижни. Имали су чувен виноград и вински подрум. Подигли су четири фабрике алкохола: на Аренда-мајуру, Мацахалми, Ритском мајуру и Секе-мајуру.

У јесен 1918. године Чока постаје део Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. У то време она носи првенствено пољопривредне одлике, са доста слабом привредом. У административном смислу и даље је припадала Торонталској жупанији, Турско-кањишком срезу, а након укидања жупанија прикључена је Дунавској бановини.

Чока је данас седиште општине, према попису из 2002. године има 4.707 становника, а припадају јој следећа насеља: Врбица, Црна Бара, Банатски Моноштор, Падеј, Санад, Остојићево и Јазово.

Знаменитости места су римокатоличка црква Светог Тројства и православна црква Светих Арханђела.